

Империализми ИМА аз бенизომии дар натиҷаи инқилоби буржуазии демократии Мексика баамаломата истифода бурда, солҳои 1914 ва 1916 ду маротиба бар зидди инқилоби Мексика таҷовузи мусаллаҳона ташкил намуд. Лекин муқовимати қаҳрамононаи омми мардум ИМА-ро маҷбур намуд, ки сарбозонашро аз Мексика барорад.

Муборизаи часурунаи мардуми Мексика ба муқобили иртиқои дохилӣ ва империализми хориҷӣ ба он оварда расонд, ки соли 1917 Конститутсияи демократии Мексика қабул карда шуд. Ин конститутсия Мексикаро ҷумҳурии эълон намуда, ба мардуми он озодии суҳан, матбуот ва ҳуқуқи интиҳоботӣ дод. Ҳуқуқҳои хориҷиён дар мавриди истифодаи сарватҳои зеризаминии мамлакат маҳдуд карда шуданд.

Дар конститутсия тақсими мулкҳои калон, ба заминдорони хурд ёрӣ расонидан, ҷорӣ кардани рӯзи кории 8-соата, ҳуқуқи корпартоӣ ва барпо намудани иттифоқҳои касаба дар назар дошта мешуд.

Вале Конститутсияи соли 1917-и Мексика пурра дар ҳаёт татбиқ нагардид. Ашхоси иртиқои ба муқобили он барои мада, борҳо даст ба табаддулоти аксулинқилобӣ заданд. Ҳатто қатли пешвоёни ҳаракати инқилобӣ – Сапата ва Виляро ташкил намуданд.

Аз ҳаракатҳои инқилобии ибтидоӣ асри XX-и Америкаи Латинӣ калонтаринашон инқилоби буржуазии демократии Мексика буд. Ин инқилоб ҳарчанд, ки мардуми Мексикаро аз истисмори феодалӣ ва мамлакатро аз асорати империализми хориҷӣ озод карда натавонист, қариб дар тамоми Америкаи Латинӣ нерӯҳои миллию озодихоҳро ба ҷунбиш даровард. Бедории инқилобии мардуми ин қисмати қитъаи Америка маҳз аз инқилоби буржуазии демократии солҳои 1910 – 1917-и Мексика оғоз ёфтааст.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ҚУШИШИ ИМА БАРОИ ТОВЕЪ КУНОИДАНИ АМЕРИКАИ ЛАТИНИ

(Аз рӯзномаи "Балтимор сан" (ИМА) аз 19 майи соли 1889)

Мо мехоҳем тиҷоратро дар Америкаи Марказӣ ва Ҷанубӣ на тавассути молҳои арзону баландсифат, балки бо нархҳои муҳофизатӣ аз худ кунем. Мо мехоҳем, ки бандарҳои давлатҳои бо мо аҳду наймонкарда барои мо дастрас бошанд, дар ҳоле, ки ба ин бандарҳо даромадани давлатҳои бо мо рақобаткунандаи европавӣ манъ карда шуда бошад.

2. ПАНАМАРО ТОБЕЪ КУНОНДАНИ ИМПЕРИАЛИЗМИ ИМА

(Ноъби президенти ИМА Т. Рузвелт дар бораи аҳамияти сохтани Канали Панама барои ИМА)

Мо дар худудҳои сарҳадҳои худ хотирчамъона нишаста, рӯи рост худро таҷирони компоне эълон карда наметавонем, ки онҳо ба рӯйдодҳои ҷаҳон аҳамият намедиханд. Дар мубориза барои афзалият дар баҳр ва тижорат мо бояд нерӯҳои худро берун аз сарҳадҳои мон пурзӯр кунем. Мо бояд канали байниқӯнҷусӣ созем ва тамоми афзалиятҳоеро дошта бошем, ки ҳангоми ҳалли тақдирӣ уқӯнҷусҳои Шарқ ва Ғарб онҳо имконият медиҳанд сухани худро иброс дорем.

3. РӯЗНОМАИ "ТАЙМС" АЗ 8 ДЕКАБРИ СОЛИ 1913 ДАР БОРАИ ПЕОНҲО

Ҳазорон кишоварзон дар гуломии кироқунандагонии худ – асеидалоси (сохибони асеида – мулки калони нимфеодалӣ бо нимсармоядорӣ. Шарҳи Т. 3.) калон мебошанд. Онҳо вазираданд, ки аз дукони асеида харид кунанд. Қарз ба осонӣ дода мешавад. Бо мурури замон кироқунандагон қарзро пешниҳод мекунанд, ки кишоварзон ба ягон вақт пардохта тавонистани он умед баста наметавонанд. Ё ки онҳо барои тӯн арӯсӣ қарз мегиранд...

Ё ки пул барои дафн кардан ҳам зарур мешавад. Ба ҳар навъ пеон ба тобиести кироқунандаи худ мебарояд... То он вақте ки ӯ қарздор аст, ба ҷое рафта наметавонад. Беш аз ин, қарз меросӣ буда ба фарзандони қарздор мегузарад.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1898 — ба ниммустамликаи ИМА таъдир ёфтани Куба ва ба мустамликаи ИМА таъдир ёфтани Пуэрто-Рико
- 1907 — дар Ҷумҳурии Доминикан ҷорӣ намудани протекторати ИМА.
- 1914 — ифтитоҳи Канали Панама
- 1916 — дар Ҷумҳурии Доминикан бо ёрии ИМА ҷорӣ шудани диктатураи ҳарбӣ
- 1915 — Гаитиро ишғол кардани лашкари баҳринизоми ИМА
- 1889 — шӯриши кишоварзон ва гуломони зангӣ дар Бразилия
- 1876-1911 — солҳои ҳукмронии диктатории президент Порфирио Диас дар Мексика
- 1910-1917 — инқилоби буржуазӣ демократӣ дар Мексика
- 1877-1923 — солҳои ҳаёти Франсиско Виля, сарвари артиши инқилобии Мексика
- 1877-1919 — солҳои ҳаёти Эмилиано Сапата, сарвари артиши инқилобии Мексика

1914-1916 — таҷовузи ИМА бар зидди инқилоби буржуазии демократии Мексика

1917 — қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Мексика

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ дар тараққиёти иқтисодии сиёсии худ аз мамлакатҳои пешқадами Европа ва Америкаи Шимолӣ ақиб монданд? 2. Қафомонии иқтисодии мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ дар чӣ ифода ёфтааст? 3. Дар бораи ба иқтисодиёти мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ сар даровардани сармояи мамлакатҳои империалистӣ ва дар он ҷо ҳукмрон шудани онҳо нақл кунед. 4. Мушаххасан биғӯед, ки тобеияти баъзе мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ба мамлакатҳои империалистӣ, аз он ҷумла ба ИМА чӣ тавр сурат мегирифт? 5. Вазъи зиндагии хиндуёро шарҳ диҳед. 6. Муборизаи кишоварзон дар баъзе мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ чӣ натиҷа дод? (Масалан, Бразилия, Аргентина) 7. Дар Мексика кай инқилоби буржуазии демократӣ ба амал омад? Он чӣ натиҷа дод? 8. Эмилиано Сапата ва Франсиско Виля кистанд? 9. Инқилоби буржуазии демократии Мексика кай ғалаба кард? 10. Кай ду маротиба ИМА ба муқобили Мексика таҷовузи мусаллаҳона ташкил намуд ва онҳо чӣ натиҷа доданд? 11. Кай дар Мексика конститутсия қабул карда шуд? Нуктаҳои асосии ин конститутсияро шарҳ диҳед. 12. Ҳуҷҷатҳои мавзӯро хонда, дар мавриди ҷавобдиҳӣ ба саволҳо ҳар кадоми онҳоро ба мавқеъ истифода баред. 13. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

БОБИ IX МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИКА

Таракқиёти пуравчи саноат дар мамлакатҳои пешқадами Европа ва ИМА аз корчаллонҳо майдони васеи фаъолиятро тақозо мекард. Молҳои истеҳсолкардан онҳо дар дохили мамлакат ба фурӯш намерафтанд. Ҳукуматҳои ин мамлакатҳо ба сармоядорони бузурги милли тобеъ шуда, манфиатҳои онҳоро ифода мекарданд. Ширкатҳои пуриктидор аз ҳукуматҳои худ талаб мекарданд, ки ба мустамликазабткунӣ даст зананд. Ҳарчанд мамлакатҳои пурқувваттарини Европа қайҳо боз ба забти мустамликаҳо шурӯъ карда, аксари давлатҳои Осие ва Африкаро ё мустамлика ва ё ниммустамликаҳои худ гардониданд, лекин ин кор то ҳол анҷом наёфта буд.

Португалия, Испания, Ҳоландия ва Туркия мустамликазабткунии худро ҳанӯз дар асрҳои XV–XVI оғоз карда буданд. Аз паси онҳо ба ин кор Фаронса ва Англия даст заданд. Баъдтар Австрия, Италия, Русия ва ИМА ба мустамликазабткунӣ шурӯъ карданд. Дар нимаи дуюми асри XIX Германия ва Чопон ҳам ба ин қатор дохил гардиданд. Аз ҷама охир ба ин кор Белгия сар кард.

Дар нимаи дуюми асри XIX аксарияти мамлакатҳои Осие ва Африка ҳанӯз ҳам дар ҳолати асримиёнагӣ қарор доштанд. Ба иқтисодиёти онҳо саноати мошинӣ бо мушкилиҳои зиёде ворид мегардид. Артиши ин мамлакатҳо бо сипоҳи кӯҳнаи пастеифат мусаллаҳ буд. Мамлакатҳои истилогари европавӣ, ИМА ва Чопон артиши худро аллақай бо техникаи ҳарбии ҳозиразамони оташфишон мусаллаҳ карда буданд. Онҳо флоти бугии пурқувват ҳам доштанд. Аз ҳамин сабаб мамлакатҳои Осие ва Африка худро аз таҷовузи мамлакатҳои Ғарб ва Чопон муҳофизат карда наметавонистанд.

Дар нимаи дуюми асри XIX мамлакатҳои пешқадами Европа, ИМА ва Чопон ба давраи империалистии таракқиёти худ дохил гардиданд. Ин ҳолат барои забти мустамликаҳо рақобати тезу тунди байниҳамдигарии онҳоро ба миён овард.

Нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX мамлакатҳои ҷаҳон, аз он ҷумла, мамлакатҳои Осие ва Африкаро дар ҳамин ҳолат дарёфт.

Вазъи иктисодии Чин. Дар оғози нимаи дуҷуми асри XIX дар Чин истехсолоти мошинӣ пайдо шудан мегирад. Вале муносибатҳои истехсолии он мисли пештара феодалӣ буданд. Ин ҳолат ба давраи сармоядорӣ гузаштани ин давлатро мушкил мегардонид.

Пайдошавии корхонаҳои саноатии аввалин дар Чин ба солҳои 60-ум – 80-уми асри XIX рост меояд. Онҳоро намояндагони табақаҳои болоии ҷомеа, ки ҷонибдори принсипи “худмустаҳкамкунӣ”-и Чин буданд, месохтанд. Ин ашхос ҷонибдори роҳи ғарбии тараққиёти мамлакат ба шумор мерафтанд. Дар байни онҳо Тзен Го-фан, Ди Хун-чжан, Чжан Чжи-дун, Тзо Тзун-Тан ва дигарон буданд. Корхонаҳои аввалини саноатии Чин асосан давлатӣ буданд. Лекин аз солҳои 80-ум саркарда сохтани корхонаҳои хусусӣ низ оғоз ёфтанд. Ин корхонаҳоро дар аввал танҳо тоҷирони калон, амалдорони баландмақоми давлатӣ ва заминдорони бой месохтанд. Лекин баъдтар корхонаҳои саноатии бо сармояи якҷояи давлатию хусусӣ сохташуда низ пайдо мешаванд.

Бештари корхонаҳои нав ба кор даровардашуда заводҳои мошинасозӣ, коркарди оҳан, фабрикаҳои бофандагӣ ва абрешим буданд. Соли 1861 Тзен Го-фан дар Антсин ва солҳои 1862 – 1865 Ли Хун-чжан бо ёрии англисҳо дар Сучжоу ва Шанхай заводҳои калонтарини силоҳбарорӣ ва киштисозиро бунёд кард. Соли 1881 дар Чини Шимолӣ роҳи оҳани аввалин ҳам ба кор мебарояд. Соли 1891 аз тарафи генерал-губернатори Ханян Чжан Чжи-дун дар музофот комбинати маъданкоркунӣ сохта мешавад.

Дар баробари пешрафти соҳибкории миллии Чин рақобати сармояи хориҷӣ бо сармояи ин давлат ба амал меояд. Қариб дар ҳамаи шаҳрҳои калони мамлакат сармоядорони хориҷӣ фаъолият мекарданд. Дар солҳои 70-ум барои хориҷиён 26 бандари Чин кушода буданд. Хориҷиён дар ин бандарҳо озодона ба тиҷорату корчаллонӣ машғул буданд. Соли 1865 Англия банки Гонконг – Шанхайро ташкил мекунад. Ин банк дар Чин вазитаи муҳими таҷовузи иктисодии Англия мешавад. Соли 1885 дар Шанхай аллакай 15 корхонаи саноатии хориҷиён мавҷуд буд. Ҳукумати Чин саноати ҷавони худиро аз рақобат бо сармояи хориҷӣ муҳофизат карда наметавонист, чунки дасту пой он

табассути созишномаҳои асоратовар бо давлатҳои абаркудрати хориҷӣ баста шуда буданд. Дар Чин ҳаҷми тиҷорати европавиён сол то сол бемайлон боло мерафт. Чин оҳиста-оҳиста ба манбаи ашёи хоми сармоёи хориҷӣ табдил меёфт.

Вазъияти байналхалқии Чин. Фишори мамлакатҳои бузурги Ғарб ба Чин дар солҳои 60-ум ва 70-ум низ давом меёфт. Хориҷиён мехостанд, ки барои онҳо ҳаман дарҳои Чин боз бошанд, то ки молҳои худро ба ин давлат, аз он ҷумла, ба музофотҳои Сичуан, Юнъан ва Гуйҷжоу озодона дароварда фурӯшанд. Ҳукумати императории Чин ба фишори хориҷиён тоб наоварда, маҷбур шуд, ки соли 1876 дар Чифу ба конвенсияе имзо гузорад. Он дар назар дошт, ки Чин барои хориҷиён дар дарёи Янтси чор бандари асосии худро мекушояд.

Солҳои 70-ум фаронсавиён мавқеи худро дар ҷануби Ветнам, ки он Кохинхин ном гирифтааст, мустаҳкам намуда, баъд ҳукумати Ветнамро маҷбур карданд, ки протекторати Фаронсаро қабул намояд. Дар солҳои 80-ум бо сабаби даъвоҳои Фаронса ба Ветнам муносибатҳои байни Фаронса ва Чин муташанниҷ мешаванд. Моҳи августи соли 1884 эскадран Фаронса ба гурӯҳи киштиҳои Чин, ки дар Фучжоу ҷойгир буд, ҳуҷум намуда, 22-тои онро ғарқ мекунад. Бо ҳамин ҷанги Фаронсаю Чини солҳои 1884 – 1885 оғоз ёфта, он 9 июни соли 1885 бо имзо шудани Созишномаи сулҳ дар Тяньзин байни Чин ва Фаронса ба охир мерасад. Мувофиқи он Чин протекторати Фаронсаро бар Аннам эътироф мекунад. Аз рӯи Созишномаи тиҷоратӣ тоҷирони Фаронса ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар Юнъан озодона савдогарӣ кунанд. Ҳамин тавр фаронсавиро барои ба дарунтари Чин сар даровардан дар Аннам таъягоҳ пайдо намуданд.

Аз лаҳзаи муносиб истифода бурда, Англия соли 1885 Бирмаро ба мустамликаи худ табдил дод. Баъди ин забткорӣ мулкҳои Англия ба сарҳадҳои Чин хеле наздик шуданд.

Соли 1872 Ҷопон ба ҷазираҳои Ликей, ки дар тобеияти якҷояи Ҷопон ва Чин буданд, ҳуҷум кард ва соли 1879 онҳоро ба даст даровард. Соли 1874 Ҷопон хост, ки ҷазираи дигари Чин-Тайванро низ забт кунад. Барои ҳамин мақсад Ҷопон бар зидди Чин ҷанг кард, лекин аз натиҷаҳои он ИМА баҳравар шуд. ИМА ҳуқуқ пайдо кард, ки тиҷорати худро дар Тайван вусъат диҳад. Дар солҳои 90-ум ташаббуси давлатҳои абаркудрат барои ба итоати худ даровардани Чин ба ихтиёри Ҷопон гузашт. Ҷанги

Чопон бар зидди Чин аз воқеаҳои гарк шудани киштии чиноии “Гаошэн” 25 июли соли 1894 оғоз ёфт. Амалиётҳои ҳарбӣ аввал дар қаламрави Корея сурат гирифтанд. Дар муҳорибаи назди Пхенян 16 сентябри соли 1894 артиши 20-ҳазорнафараи Чин шикаст хӯрда, ба тарафи дарёи Ялу ақибнишинӣ мекунад. Дар як вақт лашкари Чопон ба нимҷазираи Ляодун фаромада, 6 ноябр Даляньро ишғол кард. Баъд он 21 ноябр қалъаи навсохти Ляошун (Порт-Артур)-ро ба даст даровард. Моҳи сентябри соли 1894 Чопон флоти Чинро торумор кард.

Баъди таслим шудани Ляошун моҳи ноябри соли 1894 ҳукумати Чин ба мамлакатҳои бузург муроҷиат кард, то ки онҳо дар байни Чин ва Чопон миёнарав шаванд, вале ин кор натиҷаи дилхоҳ наод. Биноан, ҳукумати Чин маҷбур шуд, ки бо Чопон дар бораи сулҳ гуфтушунид кунад. Ҳамин тариқ, 17 феввали соли 1895 дар Симонсеки шартномаи сулҳи Чопон ва Чин ба имзо расид. Мувофиқи он Чин истиклолияти Кореяро эътироф намуд, ҷазираи Тайван ва нимҷазираи Ляодунро ба Чопон гузашт карда, ба маблағи 200 млн лян товони ҷанг дод. Баъди эътирози Русия ва онро дастгирӣ кардани Фаронса ва Германия Чопон аз нимҷазираи Ляодун даст кашид.

Вазъи дохилии Чин. Дар солҳои 90-уми асри XIX ҳалқи Чин бар зидди император ба мубориза оғоз кард. Сиёсати таслимкоронаи хориҷии Тси Си ба мардуми мамлакат маъқул набуд. Арбобони илму фарҳанг дар мамлакат гузаронидани ислохотро тақозо мекарданд. Моҳи апрели соли 1898 дар Пекин бо номи “Баого хуэй” (“Иттифоқи дифои мамлакат”) иттиҳоди ҷонибдорони ислохот таъсис меёбад. Император ҳам маҷбур мешавад, ки дар ин масъала ба сарони мардум гӯш диҳад. 11 июни соли 1898 амри нахустини император Тси Си дар бораи ислохот

Юан Ши-кай.

Ў ҷонибдори дар Чин аз нав барқарор кардани ҳокимияти диктаторӣ буд

эълон мешавад. Бо ҳамин давраи “100 рӯзи ислоҳот” – аз 11 июн то 21 сентябри соли 1898 – фаро мерасад. Барои огоз ёфтани ин ислоҳот мақоми Кан Ю-вей ном ватандӯст калон буд. Ӯ моҳи декабри соли 1897 ба номи император маърузаи панҷуми худро фиристода, иброз медорад, ки ҳарчанд Чин зохиран мамлакати сохибистиклол менамояд, вале дар амал тамоми тиҷорат, роҳҳои оҳан ва банкҳо дар дасти душманони он аст. Кан Ю-вей императорро огоҳ кард, ки агар ислоҳот амалӣ нашавад, тақдирӣ Аннам ва Бирма Чинро ҳам интизор аст. Император фармуд, ки маърузаи Кан Ю-вейро амалдорони баландмартабаи мамлакат омӯзанд.

Қонибдорони Кан Ю-вей Тан Си-тун, Лян Тси-чао, Кан-Гуан-жен ва дигарон аз император мансабҳои масъулно гирифтанд. Худи Кан Ю-вей мансаб нагирифта бошад ҳам, илҳомбахши ҳамаи чорабиниҳои “100 рӯзи ислоҳот” буд. Ислоҳоти мазкур дар мамлакат барҳам задани тартиботи кӯҳна ва қорӣ намудани тартиботи навро дар назар дошт. Ин ислоҳот моҳияти ватандӯстона дошта, татбиқи он бояд Чинро бо роҳи сармоядорӣ мебард. Муқобилони ислоҳот дар атрофи малика Тси Си муттаҳид шуда буданд. Ислоҳотхоҳон бошанд, ба ёрии генерал Юан Ши-кай умед мебастанд. Вале Юан Ши-кай ислоҳотхоҳонро дастгирӣ накард, чунки қувваҳои онҳо кам буданд.

21 сентябри соли 1898 дар Чин табаддулоти иртиқой ба амал омад. Он рӯз мувофиқи фармони малика Тси Си шавҳари 9 - император Гуансюй ҳабс карда шуд. Роҳбарони ислоҳот Кан Ю-вей ва Лян Тси-чао фирор карданд. Як қисми онҳо зиндонӣ ва як қисмашон қатл карда шуданд. Иттиҳоди ислоҳотхоҳон - “Иттифоқи дифои мамлакат” барҳам хӯрд.

Дар охири солҳои 90 -ум дар Чин “Ихэтуан”-ҳо, яъне “Мушти барои сулҳ ва адолат бардошташуда” сар мебардоранд. Соли 1899 ҳаракати “ихэтуан”-ҳо ба шӯриш табдил ёфта, ба лашкари император тез-тез зарба мезаданд. Моҳи июни соли 1900 ихэтуанҳо ба Пекин лашкар кашида, дар муқоробаи наздикии Лэйшуйани чанубу ғарбтари Пекин сипоҳиёни императорро торумор намуда, 13 – 14 июн ба Пекин даромада, онро ишғол карданд. Мамлакатҳои империалистӣ шӯриши “ихэтуанҳо”-ро барои таҷовуз ба Чин ҳамчун баҳона истифода бурданӣ шуданд.

17 июн лашкари онҳо истехкоми Дагуро забт кард. Дар ин ҳолат “ихэтуан”-ҳо аз император талаб карданд, ки бар зидди

мамлакатҳои хориҷӣ ҷанг эълон кунад. 21 июни соли 1900 Тси Си маҷбур мешавад, ки ба фармони эълони ҷанги зидди давлатҳои хориҷӣ имзо гузорад.

Шаҳри Пекин дар дасти “ихэтуан”-ҳо буд. Онҳо кӯчаеро, ки дар он дипломатҳои хориҷӣ зиндагонӣ мекарданд, муҳосира карда, сафири германиявӣ Кеттелер ва мушовири сафоратхонаи Ҷопон Сугиямаро қатл карданд. Баъди ин давлатҳои империалистӣ иброз доштанд, ки дипломатҳои дар Пекин муҳосирабударо озод карданианд. Дар ин таъовузи зидди Чин Германия, Ҷопон, Италия, Англия, ИМА, Фаронса, Русия ва Австро-Венгрия иштирок карданд.

Таъовузи муштаракӣ давлатҳои империалистӣ ба Чин дар миёнаҳои соли 1900 оғоз ёфт. 14 июл онҳо қисмати ҷиноии Тяньзин ва 14 – 15 август Пекинро ҳам ишғол карданд. Ҳукумати Чин ба Сиан фирор кард. Шӯриши “ихэтуан”-ҳо шикаст хӯрд ва 7 сентябри соли 1901 дар байни мамлакатҳои хориҷӣ ва Чин “Протоколи хотимаӣ” ба имзо расонида шуд. Мувофиқи он дар мамлакат фаъолияти созмонҳои зиддихориҷӣ манъ карда мешавад. Аз рӯи протоколи мазкур Чин то соли 1940 бояд 450 млн лян товони ҷанг меод. “Протоколи хотимаӣ” дар ба зери асорати давлатҳои империалистӣ гирифтӣ шудани Чин марҳалаи нав гардид.

Ҳаракатҳои инқилобӣ. Дар баробари ҳаракати ислохотҳои дар Чин ҳаракати инқилобӣ-демократӣ низ оғоз меёбад. Ин ҳаракат бо номи инқилобчи демократи бузурги Чин Сун Ятсен алоқаманд аст. ӯ 12 ноябри соли 1866 дар деҳқадас воқеъ дар наздикии Гуанҷжоу дар оилаи кишоварз таваллуд ёфтааст. Сун Ятсен солҳои 1879 – 1883 бо ҳамроҳии бародараш дар шаҳри

Гонолулуи ҷазираҳои Гавай зиндагонӣ карда, баъди хатми мактаби миёна ба ватан баргашта, соли 1892 Донишгоҳи англисии тиббии Гонконгро хатм мекунад. Сун Ятсен соли 1894 дар ҷазираҳои Гавай бо номи “Синҷунхуэй”

Сун Ятсен (1866–1925) – инқилобӣ-демократи Чин

(“Чамъияти эҳёи Чин”) чамъияти инкилобӣ - демократиро ташкил мекунад. Ин чамъият дар назди худ вазифа гузошт, ки манчурхоро аз Чин ронда, обрӯю эътибори байналхалқии мамлакатро аз нав барқарор менамояд.

“Чамъияти эҳёи Чин” мақсад дошт, ки соли 1895 бо ёрии аъзоёни чамъиятҳои пинҳонкор дар Гуанчжоу шӯриш бардорад. Лекин тайёри ба он аз тарафи ҳукуматдорон ошкор гардида, 9 сентябри соли 1895 иштирокчиёни шӯриши баамалнаомада ҳабс карда шуданд. Сун Ятсен маҷбур мешавад, ки аввал ба Гонконг ва баъд аз он ҷо ба Америка фирор кунад.

Моҳи августи соли 1905 Сун Ятсен дар Чопон созмони нави инкилобӣ “Чжунго гэмин тунмэнхуэй” (“Лигаи муттаҳидан инкилобӣ”)-ро ташкил кард, ки он бо номи “Лигаи иттифокӣ” машҳур аст. Он дар асоси аз нав ташкил кардани “Чамъияти эҳёи Чин” ба вуҷуд омад. Ба “Лигаи иттифокӣ” аввал тахминан 60 – 70 нафар дохил буданд, вале то соли 1906 шумораи онҳо ба 10 ҳазор нафар мерасад. Президенти “Лига” Сун Ятсен интиҳоб мешавад. Аз моҳи сентябри соли 1905 органи чопии “Лига” “Мин бао” (“Халк”) интишор мешавад. Вай дар тарғиби ғояҳои ин созмон мақоми калон пайдо мекунад. “Лигаи иттифокӣ” нашрияҳои дигар ҳам дошт.

Ташкилҳои “Лигаи иттифокӣ” дар сафарбар кардани нерӯҳо бар зидди мутлақияти манчурӣ қадами муҳиме гардид.

“Лигаи иттифокӣ” барномаи худро дошт. Дар он се принсипи Сун Ятсен инъикос ёфта буд: миллӣ, демократӣ ва неқӯахволии халқ. Онҳо се мақсади асосии ватандӯстони Чинро ифода мекарданд: аз мамлакат пеш кардани манчурҳо, барқарор кардани истиқлолияти Чин, эълон кардани ҷумҳурӣ ва истифодаи баробари замин.

Дар солҳои 1906 – 1908 дар мамлакат ҳаракати инкилобӣ-демократӣ авҷ мегирад. Дар як қатор музофотҳои Чин, аз он ҷумла, дар Хунан, Тсзяной, Гуандун, Гуанси, Юнъан ҳаракатҳои инкилобӣ ба амал омаданд, ки онҳоро аъзои “Лигаи иттифокӣ” тайёр карда буданд.

Дар баробари ҳаракати инкилобӣ дар зери таъсири он ҳаракати конституционӣ – мутлақиятҳои оғоз меёбад. Иштирокчиёни ин ҳаракат тақозо доштанд, ки Император ба қабули Конститутсияи Чин розӣ шавад. Ин талаби конститутсиячиён – мутлақиятҳои онҳоро дар муқобили “Лигаи иттифокӣ” гузошт. Ҳаракати нав органи чопии худ “Синъмин Тсунбао” (“Халқи ҷадид”)-ро нашр мекард.

Иштирокиёни ҳаракати конститутсиячиён – мутлақиятҳо ҳон ҳукумати манҷуриро бовар мекуноиданд, ки татбиқи ислохотро тезтар ба амал баровардан лозим аст, вагарна мисли Русия дар Чин ҳам инқилоб ба амал меояд, яъне онҳо ислохотро ҳамчун роҳи ягонаи пешгирии инқилоб медонистанд.

Инқилоби Синхай. 9 майи соли 1911 дарбори Тсин дар бораи сохтмони роҳҳои оҳани нав фармон баровард. Баъди якчанд рӯз – 20 майи соли 1911 байни ҳукумати Чин ва консорсиуми байналхалқӣ, ки ба он банкҳои Англия, Фаронса, Германия ва ИМА дохил буданд, барои сохтани роҳи оҳани Ханкоу – Гуанҷжоу ва Ханкоу – Сичуан ба маблағи зиёда аз 6 млн ф.–ст. вомбарг созишнома ба имзо расид, ки он сабабгори асосии тобиғии ҳамон сол дар Чин вусъат ёфтани ҳаракати инқилобӣ мегардад. Соли 1911 ин инқилоб ба худ номи “Синхай”-ро гирифтааст.

6 сентябри соли 1911 дар Чэнду, воқеъ дар музофоти Сичуан сипоҳиёни манҷурӣ ба сӯи мардуми чамъшуда оташ кушоданд. Ин воқеа косаи сабри мардумро лабрез кард.

Бегоҳии 10 октябри соли 1911 дар зери роҳбарии узви созмони инқилобӣ сержант Сюн Бинкун аскарони баталиони сапёрҳо дар Учан шӯриш бардоштанд. Ба онҳо полкҳои дигари гарнизони ин шаҳр низ ҳамроҳ шуданд. Шабона сипоҳиёни аскарони исёнбардоштаи шаҳри Учан ситоди императорро ишғол карданд. Амалдорони манҷурӣ аз шаҳр фирор карда, дар соҳили Янтси пинҳон шуданд. Рӯзи дигар аъзои созмонҳои инқилобӣ бо ҳамроҳии Кумигаи маслихатии музофот қарор карданд, ки ба ҳукумати инқилобии Хубэй фармондеҳи артиши омехтаи Учан Ли Юанъхун таъйин карда шавад.

Дар маҷлиси инқилобчиён ва аъзои ассамблеяи маслихатии музофот қарор қабул карда шуд, ки минбаъд мамлакат Ҷумҳурии Чини панҷ миллат – чиноӣҳо, манҷурҳо, мугулҳо, дунганҳо ва тибетӣҳо номида шавад. Ҳукумати нав қарор кард, ки оиди ҳамаи ҷинойтҳои содиркадаи сулолаи Тсин эълomia нашр кунад. Дар ин эълomia гуфта мешуд, ки ҳамаи музофотҳои Чин ва аскарони сипоҳи император ба тарафи инқилоб гузаранд. Дар нотаи аз номи ҳукумати инқилобӣ ба консулҳои давлатҳои хориҷии дар Ханкоубуда фиристодашуда зикр шуда, ки шартҳои созишномаҳои бо давлатҳои хориҷӣ бастаи ҳукумати Тсин эътибор доранд. Иштирокчиёни инқилоб бо нияти аз зери зулми манҷурҳо озодшавӣ кокулҳои худро тарошиданд.

Баъди галабаи инқилоб бар Учан ва эълони истиклолияти Чин дар давоми моҳҳои октябр – ноябри соли 1911 бо 14 музофоти империяи Тсин ҳокимияти манчурҳоро барҳам заданд. То охири соли 1911 аз 18 музофот танҳо 3 музофот (Чжили, Хэнан ва Ганьсу) бо ном ҳукумати Тсинро эътироф мекарданду халос.

29 декабри соли 1911 вакилони аз музофотҳо омада дар Нанкин Сун Ятсенро, ки якчанд рӯз пештар аз муҳоҷирати дуру дароз баргашта буд, президенти муваққати Чин интихоб карданд.

Дар ин давра нерӯҳои аксулинқилоб фаъол шуданд. Роҳбари онҳо Юан Ши-кай буд. Дарбори император 3 ноябри соли 1911 барои начоти мутлақият конститутсияро эълон ва ҳукумати манчуриро пароканда карда, ба Юан Ши-кай супориш медиҳад, ки ҳукумати навро ташкил кунад.

Юан Ши-Кай дар вазифаи нахуствазир тамоми нерӯҳои ҳарбӣ ва ҷонибдорони худро муттаҳид намуда, аз ҷониби император бар зидди инқилоб ба ҳучум мегузарад. 27 ноябр нерӯҳои зиддинқилобӣ дар зери роҳбарии Юан Ши-Кай Ханъянро мегиранд. Қисме аз роҳбарони ҷумҳуриятҳо ҳангоми тақлиф карданд, ки бо Юан Ши-Кай сулҳ баста шавад. 17 декабри соли 1911 дар шаҳри Шанхай байни онҳо гуфтушунид сар шуд. Ба ин гуфтушунид мамлакатҳои империалистӣ – Англия, Фаронса, Германия, Ҷопон, Русия ва ИМА даҳлат карданд. Онҳо аз тарафҳо ба ҳамдигар гузашт карданро тақозо карданд, то ки инқилоби Синхай шикаст дода шавад.

1 январи соли 1912 Сун Ятсен ба иҷрои вазифаи президенти муваққати Ҷумҳурии Чин шурӯъ кард. Ӯ дар эълонияи президентии худ гуфт, ки бо барҳам хӯрдани мутлақияти Тсин, ӯ ҳам аз вазифаи президентии муваққати Чин даст мекашад.

Юан Ши-Кай ба дарбори Тсин фишор меовард, то ки сулолаи Тсин аз ҳокимияти Чин даст кашад. Дар ин сурат ҳокимияти Чин ба дасти ӯ мегузашт. Император Тси Си дигар дар байни халқ ягон тақягоҳе надошт. Барои ҳамин 12 феввали соли 1912 ба “Манифест дар бораи дасткашӣ аз ҳокимият” имзо гузошт. Бо ҳамин мутлақияти Тсин аз байн рафт.

Баъди ин 1 апрели соли 1912 Сун Ятсен расман эълон кард, ки ба истеъфо меравад. Вазифаи президентӣ ба дасти Юан Ши-Кай гузашт. Ҳамин тавр инқилоби Синхай шикаст хӯрд. Юан Ши-Кай дар Чин диктатураи худро барпо намуд.

Сарфи назар аз камбудию нокомихояш инқилоби Синхай аҳамияти калони таърихӣ дошт. Якум, он ба ҳукмронии сулолаи манчурҳо дар Чин хотима гузошт. Дуюм, Синхай оммаҳои васеи аҳолии Чинро ба мубориза барои ҷомеаи демократӣ бедор кард. Сеюм, ғояҳои истиқлолиятхоҳиро дар байни халқ паҳн намуд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ТИҶОРАТИ ЧИН

А. ВОРИДОТ (Ба ҳисоби фоиз)

Солҳо	Хӯрокворӣ	Ашён хом ва нимтайёр	Маҳсулоти тайёр	Маҳсулоти гуногун
1868	4,39	9,82	46,22	39,57
1888	14,39	6,58	48,55	30,48
1908	20,99	13,35	53,24	12,48

Б. СОДИРОТ (Ба ҳисоби фоиз)

Солҳо	Хӯрокворӣ	Ашён хом ва нимтайёр	Маҳсулоти тайёр	Маҳсулоти гуногун
1868	53,58	2,33	41,37	0,72
1888	39,00	9,68	44,50	6,82
1908	24,12	30,96	41,90	3,43

2. ФАБРИКАҲОИ БОҒАНДАГИИ ЧИН

Соли сохта шудани фабрика	Фаб. Чин		Фаб. Ҷопон		Фаб. Англия		ҲАМАГӢ	
	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)	Миқдори фабрикаҳо	Шумораи дук (ҳазор дона)
то с. 1898	8	298,5	4	135,6	1	ҲАМАГӢ 184,9	13	ҲАМАГӢ 1122,2
1900–1904	4	159,3	—	—	—		4	
1905–1909	7	186,1	1	23,0	1		9	
1910–1914	2	134,8	—	—	1		3	

3. СОҶАҶОИ ДИГАРИ САНОАТИ ЧИН (ҳаз. тонна)

Нишондиҳандаҳо	с. 1896	с. 1900	с. 1910	с. 1913
Истехсоли оҳан	—	—	—	954
Истехсоли чуян	—	—	—	150
Истехсоли ангишт	—	—	—	14

4. АЗ МАМЛАКАТҶОИ ХОРИҶА ҚАРЗДОР БУДАНИ ЧИН

МАМЛАКАТҶО	1902		1914	
	млн. долл. америкавӣ	Ҷоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ	млн. долл. америкавӣ	Ҷоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ
Англия	110,3	39,4	207,5	41,8
Ҷопон	0,0	0,0	9,6	1,9
Русия	26,4	9,4	32,8	6,6
ИМА	2,2	0,8	7,3	1,5
Франса	61,5	22,0	111,4	22,5
Германия	79,3	28,4	127,6	25,7
	279,7	100,0	496,6	100,0

5. ҲИССАИ МАБЛАҒГУЗОРИИ ХОРИҶИ ДАР ЧИН

МАМЛАКАТҶО	1902		1914	
	млн. долл. америкавӣ	Ҷоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ	млн. долл. америкавӣ	Ҷоиз нисбати маблағи умум. қарзи хориҷӣ
Англия	260,3	33,0	607,5	37,7
Ҷопон	3,0	0,1	219,6	13,6
Русия	246,5	31,3	269,3	16,7
ИМА	19,7	2,5	49,3	3,1
Франса	91,1	11,6	171,4	10,7
Германия	164,3	20,9	263,6	16,4
Белгия	4,4	0,6	22,9	1,4
Мамл. дигар	0,6	0,07	6,7	0,4
	787,9	100,0	1610,3	100,0

6. ТАЛАБҲОИ “ЛИГАИ ИТТИФОҚӢ”

А. Аз китобчаи “Лигаи Иттифоқӣ” Чжэн Тян-Хуа (1906)

Чанобон! Бигӯед, ки холо мо чӣ хел ҳукумат дорем? Чиноӣ? Манҷурӣ? На. Он аллакай ба хизматгори ҳамаи мамлакатҳо табдил ёфта, ҳукм аз болон молия, роҳҳои оҳан ва ҳукуки истифодаи мардуми моро бо ду дасти адаб ба аҷнабиён супоридааст. Барон ин кор ба аҷнабиён чидду чаҳде ҳам лозим набуд. Фармоне ки ғоя аст, ки ҳамон лаҳза манҷурҳо ба иҷрояш расонанд.

Бигӯед, ки қадом қори дар вақтҳои охир ба иҷро расонидаи ҳукумати Тсин бе фармони аҷнабиён амалӣ гардидааст. Мо бо забони фаҳмо мегӯем: “Дафъ шавед, аҷнабиён!”. Вале мутлақият моро на душмани аҷнабиён, балки душмани мутлақияти мавҷуда мешуморад ва ният дорад, ки моро ҳамчун исёнгарони хиёнаткор ба қатл расонад. Чанобон! Мо бояд барои ин ҳақиқатро возеҳу равшан намоем: дар ҳама қор ба ҳукумат тақия карда наметавонем, зеро мо ҳар қадар ҳалки гулом будан намехоҳем гӯем ҳам, қайҳост, ки ба гулом табдил ёфтаем, ҳарчанд ба ин бовар намекунем.

Б. Аз манифести “Лигаи Иттифоқӣ” (С. 1905)

Дар зарфи 260 сол мо, чиноӣҳо, мардуми давлати худро гумкарда ҳастем. Ақнун, вақте ки сатҳи чинояткорӣ ва ваҳшонияти ҳукумати манҷурӣ ба ҳадди интиҳои худ расид, мо бояд қувваҳои адолатҳои худро ба по ҳезонда, истиқлолияти худамонро аз нав барқарор кунем... Чин давлати ҳуди чиноӣҳост. Аз ин рӯ, Чинро бояд ҳуди чиноӣҳо идора кунанд. Баъд аз сарнагун кардани ҳукмронии манҷурӣ бояд давлати миллии Чин аз нав барқарор карда шавад.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1861 — дар Чини Шимолӣ роҳи оҳани аввалин ба қор даромад
- 1865 — Англия банки Гонконг–Шанхайро кушод.
- 1885 — дар Шанхай аллакай 15 қорхонаи саноатии хориҷиён мавҷуд буд
- VIII.1884 — эскадрани Фаронса ба киштиҳои Чини дар Фучжоу мустақарбуда ҳамла карда, 22-тои онҳоро гарқ кард
- 1884-1885 — қанғи Фаронсаю Чин
- VI.1885 — баъта шудани Созишномаи Тянсзин дар байни Фаронса ва Чин
- 1885 — ба мустамликаи Англия табдил ёфтани Бирма.
- 1879 — аз Чин қазираҳои Ликейро забт кардани Қопон
- 1894-1895 — қанғи байни Чин ва Қопон

- 17.II.1895 — дар Симоносэки баста шудани Созишномаи сулхи байни Чин ва Ҷопон
- 11.VI.1898 — интишор ёфтани амри император Тси Си дар бораи ислохот дар Чин
- 21.IX.1898 — дар Чин ба амал омадани табаддулоти давлатӣ.
- 1899 — шӯриши “ихэтуан”-хо дар Чин
- 13-14.VI.1899 — Пекинро ишғол кардани “ихэтуан”-хо
- 21.VI.1900 — бар зидди ачнабиёни таҷовузкор чанг эълон кардани Тси Си, императори Чин
- Миёнаҳои 1900 — таҷовузи муштараки давлатҳои империалистӣ ба Чин
- 7.IX.1901 — ба имзо расидани “Протоколи хотимаӣ” бо Чин аз тарафи мамлакатҳои ба Чин таҷовузкарда
- 12.XI.1866 — соли таваллуди Сун Ятсен
- 1906-1908 — болоравии ҳаракати инқилобӣ дар Чин
- VIII.1905 — дар Ҷопон ташкил ёфтани “Лигаи иттифоқӣ”
- 1911 — инқилоби Синхай дар Чин
- 29.XII.1911 — президенти муваққатӣ интихоб шудани Сун Ятсен
- 12.IV.1912 — аз тарафи Тси Си ба “Манифест дар бораи дасткашӣ аз ҳокимият” имзо гузоштан
- 1.IV.1912 — аз вазифаи президентии Ҷумҳурии Чин ба истеъфо рафтани Сун Ятсен

— САВОЛ ВА СУПОРИШ —

1. Кадом далелҳо дар бораи дар Чини нимаи дуҷуми асри XIX ба вучуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ шаҳодат медиҳанд?
2. Оё барои дар Чин пайдо шудани саноат, роҳҳои оҳан ва банкҳо давлатҳои хориҷӣ саҳм доштанд? Дар ин бора мисолҳо биёред.
3. Дар бораи вазъи байналхалқии Чини солҳои 60-ум ва 70-уми асри XIX маълумот диҳед.
4. Дар бораи ҷанги солҳои 1884–1885 байни Фаронса ва Чин чиҳоро медонед?
5. Дар бораи ҷанги Ҷопон бар зидди Чини солҳои 1894–1895 нақл кунед.
6. Дар бораи вазъи дохилии Чини нимаи дуҷуми асри XIX маълумот диҳед.
7. Ватандӯстони Чин чӣ мехостанд?
8. “Сад рӯзи ислохот” чӣ дод?
9. Шӯриши “ихэтуан”-хо чӣ тавр сурат гирифт, ва чӣ тавр анҷом ёфт?
10. Сун Ятсен кӣ буд?
11. Се принсипи Сун-Ятсенро номбар

карда, шарху эзоҳ дихел. 12. Дар бораи “Лигаи иттифоқӣ” нақл кунед. 13. Дар таҷовузи муштараки мамлакатҳои империалистӣ бар зидди Чин қадом давлатҳо иштирок карданд? 14. Дар бораи инқилоби Синхай чӣ ҳақиқат медонед? 15. Мақоми Тси Си, императори Чин, Юан Ши-Кай ва давлатҳои империалистиро дар шикаст хӯрдани инқилоби Синхай муайян кунед. 16. Чаро Сун Ятсен аз вазифаи президенти муваққати Ҷумҳурии Чин ба истеъфо рафт? Ба ҷои ӯ кӣ ва чӣ тавр ба сари ҳокимияти Чин омад? 17. Дар Чин сулолаи Тсин кай ва чаро аз байн рафт? 18. Инқилоби Синхай дар таърихи Чин чӣ аҳамият дошт? 19. Дар бораи ҳуҷҷатҳои мавзӯ алоҳида-алоҳида хулоса бароред. 20. Мавзӯ ба шумо чӣ таассурот бахшид?

---

§ 28. КОРЕЯ

Ба Корей сар дарвардани мамлакатҳои империалистӣ. Дар нимаи дуюми асри XIX дар Корей бӯҳрони сиёсӣ боз ҳам тезу тундтар мешавад. Он ба замони оғози ба Корей сар даровардани мамлакатҳои бузурги сармоядорӣ рост омад. Агар то миёнаҳои ин аср ба Корей бештар мамлакатҳои Европа сар даровардани мешуданд, пас дар нимаи дуюми он ба қатори ин давлатҳо Ҷопон, ИМА ва Германия ҳам ҳамроҳ мешаванд. Дар ин қор махсусан Ҷопон фаъол буд. Германия давлати европавӣ бошад ҳам, сиёсати империалистии худро дертар оғоз карда буд. Ба Корей сар даровардани он ба аввали фаъолияти истилогаронаи хориҷии ин давлат рост омад.

Нисбат ба дигар давлатҳои номбурда Ҷопон барои ба худ тобеъ кардани Корей бештар талош мекард. Соли 1875 дар ҳазираи Канхва дар байни Корей ва Ҷопон бархӯрди ҳарбӣ ба амал омад. Баъди рӯй додани ин воқеа ҳукумати Ҷопон ба Корей сафир фиристода талаб кард, ки он бо Ҷопон шартномаи “дӯстӣ” бандад. Азбаски Корей муқобилияти бояду шояди ҳарбӣ нишон дода наметавонист, маҷбур шуд, ки ба Ҷопон итоат карда, 26 феввали соли 1876 дар ҳазираи Канхва ба зери “шартнома дар бораи сулҳ ва дӯстӣ”-и пешниҳодкардаи ин давлат имзо гузорад. Мувофиқи ин шартнома Корей бандарҳои Пусан, Чемулпо (Инчхон) ва Венсанро барои тиҷорату соҳибқорони ҷопониҳо кушод. Ҷопон дар Корей барои шахрвандони худ ҳуқуқи

дахлнопазирӣ ба даст даровард. Инчунин тоҷирони чопонӣ метавонистанд молҳои худро бе пардохти боч ба Корея дароварда фурӯшанд ва дар бозорҳои он пули чопониро ба муомилот бароранд. Ба шартномаи Канхва тақия карда, чопониҳо рӯи рост ба қорҳои дохилии Корея даҳолат мекарданд.

Мамлакатҳои дигари сармоядори низ аз Чопон ақиб мондани набуданд. Онҳо ҳам ба гардани Корея шартномаҳои асоратоварро бор мекарданд. Мувофиқи шартномаи ИМА ва Корея аз 22 майи соли 1882 шахрвандони америкавӣ дар бандарҳои Пусан, Вонсан ва Инчхон ҳуқуқи тиҷорати озодона, дар қаламрави мамлакат харидани замин ва сохтмони қорхонаҳои саноатиро пайдо намуданд. Дар солҳои 1883–1884 чунин шартномаҳо бо Корея Англия, Германия, Италия, Русия ва чанде баъдтар Фаронса ҳам мебанданд.

Вазъи дохилии Корея. Ба давлатҳои сармоядори хориҷӣ бастанӣ шартномаҳои нобаробар норозигии ватандӯстони Кореяро ба вуҷуд овард. Ин норозигӣ ба ҳаракати миллию озодихоҳии халқ бар зидди истилогарони хориҷӣ табдил ёфт. Яке аз ҳамин шӯришҳо соли 1882 дар Сеул ба амал омад. Дар ин шахр аввалин шуда аскарон ба шӯриш оғоз карданд. Ба аскарони шӯришбардошта дехотиёни гирду атрофи шахр ҳам ҳамроҳ шуданд. Шӯриши аскарон дар Сеул ба шӯриши зидди ҳукумат ва истилогарони хориҷӣ табдил ёфт. Онҳо ба қатъияти том амал карда, мушовири ҳарбии чопониро кушта, бинои намояндагии ин давлатро сӯзониданд. Ҳайати он аз Сеул фирор кард. Шӯришгарон хонаҳои амалдорони давлатиро ба хок яксон ва молу мулки онҳо намоишқорона оташ заданд.

Аз музаффариятҳои шӯриш тэвонгуни Корея истифода бурда, бо ёрии аскарони шӯришбардошта ба қаср баргашта, ба ҳукумат роҳбарӣ кард. Лекин ин қор дер давом накард. Ҳукумати Чин ба Корея лашқар фиристода, ин шӯришро паҳш кард ва Минҳо аз нав ба сари ҳокимият омаданд. Тэвонгун ба Чин бадарға карда шуд. Чопон ба ҳукумати нави Корея фишор меовард. Мувофиқи шартномаи нав Корея ўҳдадор шуд, ки ба Чопон товони ҷанг бидиҳад. Дар пойтахт сарбозони Чопонро аз маводи зарурӣ таъмин намояд ва ба роҳбарони шӯриш ҷазо медиҳад.

Даҳолати Чин ва Чопон вазъи бе ин ҳам мураккаби дохилии Кореяро мураккабтар кард. Дар дохили мамлакат гурӯҳбандиҳои тамоюли чинӣ ва чопонӣ бар зидди ҳамдигар мубориза

мебурданд. Ба гурӯҳи ҷонибдорони Чин муяссар шуд, ки соли 1882 “Қарордод дар бораи тиҷорати байни Чин ва Корея”-ро ба имзо расонад. Ин қарордод ба Чин ҷунин имтиёзхоеро меод, ки як қатор давлатҳои империалистӣ дар ин мамлакат онҳоро аллақай ба даст дароварда буданд.

Дар ҳамин давра дар Сеул Ҳизби Истиклолиятҳои Корея ташкил меёбад. Он тақлиф пешниҳод менамояд, ки дар Корея ислоҳоти сохтори давлатӣ ба амал бароварда шавад. Ин ҳизб ҷонибдори дар мамлакат татбиқ кардани комёбиҳои техникаю фарҳангии европавӣ ва аз ҳокимият дур сохтани Минҳои бо роҳи ҷинӣ мефаҳмида буд.

Бо ислоҳотҳои Корея ҳукумати Ҷопон ёрӣ мерасонд. Барои ба мақсади худ расидан ҳукумати Ҷопон аз ягон восита рӯй намегардонд. Намояндагони расмии он охири соли 1884 дар Сеул табаддулоти давлатӣ тайёр карданд. Табаддулотчиёни ҷопонӣ дар зери роҳбарии Ким Оккюн ва бо ёрии дастаи аскарони Ҷопон қасри шоҳро ишғол карда, худи шоҳро асир гирифта, аз ҳисоби ҷонибдорони Ким Оккюн ҳукумати нав ташкил карданд. Ин ҳукумат лоиҳаи ислоҳоти давлатиро пешниҳод намуд. Мувофиқи ин ислоҳот қорҳои давлатӣ аз қорҳои дарбор ҷудо карда шуда, ба зиммаи кабинети вазирон гузошта шуданд. Дар назар дошта шуда буд, ки муассисаҳои давлатӣ, артиш ва полицияро ба тарзи европавӣ аз нав сохта, имтиҳонҳои давлатӣ ва аз рӯи ашрофзода будан таъйин кардани амалдорон бекор карда шавад. Дар барномаи ҳукумат баробарҳуқуқии табақаҳо эълон карда мешуд. Дар ислоҳоти давлатии ҳукумат баъзе ҷораҳои дигари пешқадам низ пешбинӣ шуда буданд. Лекин ин ҳукумат ҳамагӣ 48 соат умр дид. Аз ин рӯ, ислоҳоти худро ба амал бароварда натавонист. Дар баробари торумор карда шудани дастаҳои аскарони ҷопонӣ, ки ҳукумати ислоҳотхон ба онҳо така мекард, халқи шӯришбардошта ин ҳукуматро низ торумор ва чанд вазири онро қатл кард. Қисме аз ҳаёти ҳукумат бо ҳамроҳии ҷопониҳо ба Инчхон ва аз он ҷо ба Ҷопон фирор кард.

Барбод рафтани сӯиқасд бар зидди ҳукумати Корея Ҷопонро маҷбур сохт, ки усули дигарро пеш гирад. Соли 1885 дар Тянтзин дар байни Ҷопон ва Чин шартнома баста шуд, ки мувофиқи он аз хоки Корея бояд ҳам лашкари Чин ва ҳам сарбозони Ҷопон бароварда мешуданд. Инчунин ҳар ду давлат бояд ба Корея мушовирони ҳарбиро раво накунанд. Вале дар баробари ин дар

сурати ба амал омадани “бетартибихон чиддӣ” Чин ва Чопон метавонистанд сарбозони худро аз нав ба Корея бифиристонанд.

Чопон Кореяро ҳамонро ба даст дароварданӣ буд. Бо ҳамин мақсад баъди қариб даҳ сол – солҳои 1894–1895 бар зидди Чин ҷанг кард. Амалиётҳои ҳарбии байни онҳо асосан дар хоки Корея сурат гирифтанд. Дар ин ҷанг Чопон дастболо шуд. 17 апрели соли 1895 дар байни Чин ва Чопон Созишномаи сулҳи Симоносэки баста мешавад. Мувофиқи он Чин истиқлолияти Кореяро эътироф кард. Ақнун Чопон метавонист дар ин мамлакат озодона амал кунад.

Баландшавии мақоми Чопон дар Корея. Дар нимаи дуюми солҳои 90-ум ва ибтидои асри ХХ ҳам рақобати байни мамлаки империалистӣ барои ба худ тобеъ кардани Корея идома ёфт. Ба Чопон Кореяро ба зер иттиҳоди худ даровардан мамлакатҳои империалистии Европа, аз он ҷумла Русия, Фаронса ва Германия ҳалал мерасониданд. Онҳо аз Чопон талаб карданд, ки нимҷазираи Ляодунро ба Чин баргардонад. Барои ҳамин Чопон маҷбур шуд, ки аз ин нимҷазира даст кашад.

Ба малика Мин муяссар шуд, ки ҷонибдорони Чопонро аз ҳукумат пеш кунад. Ҷавобан ба ин ҷопониҳо боз ба табаддулоти ҳукумати Корея даст заданд. Субҳидами 8 октябри соли 1895 онҳо бо сардории генерал Миуру гӯё барои ёрӣ ба Тэвонгун ба қаср зада даромада, куштор ташкил мекунанд. Малика Мин ва баъзе наздикони ӯ қатл карда шуданд. Ин сӯиқасд қаҳру қазаби мардуми Кореяро ба вучуд овард. Эътирози халқ ҷунон пурзӯр буд, ки ҳукумати Чопон маҷбур шуд Миуруро ба Чопон хонда, қори ӯ ва аҳли намояндагии Чопонро дар Корея ба додгоҳ диҳад. Лекин ҳамаи гумонбаршудагон бо сабаби “исбот нашудани гуноҳ” сафед карда шуданд. Генерал Миуру бошад, дар Чопон қаҳрамони миллӣ шуд. Баъди ин сӯиқасд дар Корея ҷанги ҷирикӣ сурат гирифт. Моҳи феввали соли 1896 шоҳи дар қаср ҳабсбудаи Корея фирор кард. Бо даъвати ӯ аҳолии Сеули шӯришбардошта кабинетҳои вазирони ҷопонимабро торумор кард. Ду вазирони кабинет кушта шуданд, боқимонда ба Чопон гурехтанд. Ба ҷои ин ҳукумат ҳукумати зиддиҷопонӣ ташкил ёфт.

Мамлакатҳои дигари империалистӣ ҳам мехостанд, ки ба Корея сар дароранд. Яке аз онҳо Русия буд. Моҳҳои май – июни соли 1896 барои доираи нуфуз дар Корея байни Чопон ва Русия ду қарордоди Сеул ва қарордоди Маскав ба имзо расонда шуданд.

Аз рӯи ин қарордодҳо ҳам Русия ва ҳам Чопон ҳуқуқ ба даст дароварданд, ки ба ҳукумати Корея ёрӣ расонанд. Дар ин мамлакат миқдори муайяни аскарони худро дошта бошанд.

Рақобати Русияю Чопон барои ба даст даровардани мавқеъ дар Шарқи Дур ва забти мустамликаҳо дар байни ин ду давлат ҷанги солҳои 1904–1905-ро ба амал овард. Он аввали соли 1904 бо ҳучуми эскадраи Чопон ба Порт-Артур ва дар Чемулпо ғарқ карда шудани киштиҳои ҳарбии русии “Варяг” ва “Коретс” оғоз меёбад. Дар ин ҷанг Русия аз Чопон шикаст меҳӯрад. Мувофиқи Созишномаи сулҳи Портсмут (ИМА) аз 5 сентябри соли 1905 ҳукумати подшоҳии Русия манфиатҳои сиёсӣ, ҳарбӣ ва иқтисодии Чопонро дар Корея эътироф кард ва қисми қаламрави худро аз даст дод. Мувофиқи шартномаи байни Чопон ва Корея аз 17 ноябри соли 1905 аз болои Корея протекторати Чопон муқаррар карда шуд. Минбаъд Корея ҳуқуқи ба мамлакатҳои хориҷӣ мустақиллона робита карданро аз даст дод.

Баъди моҳи феввали соли 1906 таъсис додани намояндагии кулли Чопон дар Корея ҳукумати лӯхтакмонанди Корея бо сардории Ли Ванён ташкил карда шуд. Шартномаи соли 1907-и дар байни Корея ва Чопон басташуда ҳукумати Кореяро ба намояндаи кулли Чопон тобеъ кунонд.

Муборизаи миллию озодихоҳии халқи Корея. Дар Корея ҳукмрон шудани истилогарони Чопон маорифпарварони ин мамлакатро бе тафовут гузошта наметавонист. Онҳо мардумро даъват мекарданд, ки илму техника ва маорифи ғарбро эҷодкорона аз худ кунанд, аз системаи Конфуссий ва маорифи бесамари он даст кашанд. Маорифпарварони ватандӯст бо ҳамин роҳ ҳисси миллии халқи худро бедор карданӣ буданд. Созмонҳои ҷамъиятию сиёсӣ ва фарҳангии дар зери таъсири онҳо ташкилёфта низ дар ин қор ҳиссаи сазовор мегузоштанд.

Соли 1905 дар Корея ҷамъиятҳои зиёди маорифпарварӣ пайдо мешаванд ва ҷопи рӯзномаю маҷаллаҳо оғоз мегардад. Моҳи майи соли 1905 дар Сеул Ҷамъияти омӯзиши соҳти конститутсионӣ, моҳи ноябри ҳамон сол Клуби Корея ва моҳи апрели соли 1906 Ҷамъияти пурзӯр гардонидани Корея ташкил меёбанд. Нашрияти “Рӯзномаи Халқи Корея”, “Дӯсти Ғарбӣ” ва “Барқи шабонгоҳ” дурӯғи варақаҳои чопониро нотарсона ғош карда, мардумро ба муборизаи зидди истилогарон даъват мекарданд.

Дар натиҷаи ҳамаи ин муборизаи миллию озодихонаи халқи Корея рӯз то рӯз болотар мерафт ва дар солҳои 1905 – 1906 он ба ҷанги ҷирикӣ табдил ёфт. Дар марказ ва ғушаю канорҳои мамлакат шӯришҳо ба амал меомаданд. Ҳисси ватандӯстӣ артишро низ фаро гирифта буд. Аз ҳамин сабаб соли 1907 ҳукумати Чопон қарор дод, ки артиши Кореяро пароканда кунад. Ин қарордод шӯриши аскарони полкҳои Сеулро ба амал овард. То охири соли 1907 ҳаракати ҳарбӣи қариб ҳамаи музофотҳои ҷануби мамлакатро фаро гирифт. Қисми аскарон баъди ҷангҳои шадиди зидди сипоҳиёни Чопон ба кӯҳҳо ақибнишинӣ карда, ба дастаҳои ҷирикҳо ҳамроҳ мешуданд ва алайҳи чопонҳо муборизаро давом медоданд.

Ба мустамликаи Чопон табдил ёфтани Корея. 22 августи соли 1910 намояндаи кулли Чопон Тэраути ва роҳбари ҳукумати дӯхтакмонанди Корея Ли Ванён шартномае тайёр карданд, ки мувофиқи он императори Корея аз ҳокимияти худ даст кашада, онро “пурраю абадӣ” ба императори Чопон месупорад. Шартномаи мазкур ба аъзои хонадони император ва ҳамаи онҳое, ки ба Кореяро ишғол кардани Чопон мусоидат карданд, унвонҳои фахрии дворянии чопонӣ ва нафақаҳои калони пулии ин давлат қафолат меод.

Дар Корея ҳокимият пурра дар дасти генерал-губернатор буд, ки он аз ҷумлаи ҳарбӣи баландмақоми Чопон таъйин карда мешуд. Ӯ бевосита ба императори Чопон итоат карда, дар Корея ҳокимияти қонунгузор, маъмурӣ, додгоҳӣ ва сарфармондеҳии қувваҳои мусаллаҳро ихтиёрдорӣ мекард.

Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ империалистони Чопон ба Корея се дивизияи мунтазам дароварданд, муассисаҳои жандарму полтсия созмон доданд ва маҳбасҳои концентратсионӣ сохтанд.

Истилогарони Чопон бо мақсади ғулом гардонидани халқи Корея фаъолияти ҳама ғуна калисоҳо, ибодатхонаҳо, ташкилотҳои динӣ ва ғайраеро, ки итоат ба истилогаронро ташвиқу тарғиб мекарданд, ҳавасманд менамуданд. Бо забони корейгӣ нашр намудани китобҳо ва рӯзномаю маҷаллаҳо манъ карда шуда буд. Адабиёти ватандӯстона сӯхта мешуд. Дар назди системаи маорифи чопонии Корея вазифа ғузошта шуда буд, ки раияти ба чопониҳо итоатқор тарбия карда шавад.

Империализми Чопон бойгари миллии Кореяро ғорат мекард ва бойгари маънавии ӯро хароб месохт. Маблағгузори Чопон ба

иктисодиёти Корея бемайлон меафзуд. Аз ин кор сармоядорони Чопон ва Корея даромади калон ба даст мебароварданд.

ХУЧЧАТ

АЗ ШАРТНОМА ДАР БОРАИ ҒАСБИ КОРЕЯ, КИ 22 АВГУСТИ СОЛИ 1910 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Аълоҳазрат Императори Чопон ва Аълоҳазрат Императори Корея бо назардошти муносибатҳои махсус ва наздик дар байни давлатҳои мухтарамони онҳо, хоҳиши барои ин ва ё он миллат некрӯзӣ ба даст овардан ва ҳифзи дарозмуддати сулҳ дар Шарқи Дур, тасдиқ мекунанд, ки бо ин мақсад аз ҳама беҳтар бо роҳи ба Чопон ҳамроҳ кардани Корея муваффақ шудан мумкин аст, мехоҳанд дар бораи ҳамроҳкунӣ шартнома ба имзо расонанд...

Моддаи 1. Аълоҳазрат Императори Корея ҳуқуқи идораи Кореяро ба таври пурра ва абадӣ ба Аълоҳазрат Императори Чопон месупорад.

Моддаи 2. Аълоҳазрат Императори Чопон ҳуқуқи гирифтаниро, ки дар моддаи якум омадааст, қабул мекунанд ва барои аз тарафи империяи Чопон ғасб кардани Корея розӣ аст...

Моддаи 5. Аълоҳазрат Императори Чопон ният дорад, ки ҳамаи он шаҳрвандони собиқи Кореяро, ки хуб хизмат мекунанду ба мукофот сазоворанд, бо унвони пэр ва мукофоти пулӣ мушарраф гардонад.

Моддаи 7. Ҳукумати Чопон, чӣ тавре ки вазъият имконият медиҳад, мехоҳад барои дар Корея хизмат кардан ҳамон шаҳрвандони собиқи корейгноро даъват намояд, ки ба режими нав пурра бовар мекунанд, онро қабул доранд ва барои инчунин хизмат тайёранд.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1876 — дар ҳазираи Кагхва дар байни Корея ва Чопон баста шудани “шартнома дар бораи сулҳ ва дӯстӣ”
- 22.V.1882 — баста шудани шарномаи байни Корея ва ИМА.
- 1882 — бастании “Қарордод дар бораи тиҷорат дар байни Чин ва Корея”
- 1883-1884 — бо Корея шартномаҳои нобарор бастании Англия, Германия, Италия, Русия ва баъдтар — Фаронса
- Ох. 1884 — бар зидди императори Корея табодулот ба амал баровардани Чопон
- 1885 — дар Тянтзин дар байни Чин ва Чопон баста шудани шартнома
- 1884-1885 — ҷанги Чопон бар зидди Корея

- 17.IV.1895 — дар байни Чин ва Ҷопон баста шудани Созишномаи сулҳи Симоносэки
- 8.X.1895 — аз тарафи генерали ҷопонӣ Миуру дар сӯиқасд барои табаддулот қатл карда шудани малика Мин
- II.1896 — аз ҳабс фирор кардани шоҳи Корея. Барканор карда шудани ҳукумати ҷопонимаоб
- V-VI.1896 — дар Сеул ва Москва барои доираи нуфуз дар Корея байни Русия ва Ҷопон бастанӣ қарордод.
- 1904-1905 — ҷанги Русия ва Ҷопон
- 5.IX.1905 — дар шаҳри Портсмутӣ ИМА дар байни Русия ва Ҷопон баста шудани Созишномаи сулҳ
- 17.XI.1905 — аз болои Корея ҷорӣ карда шудани протекторати Ҷопон
- II.1906 — дар Корея таъсис дода шудани намоёндагии кулли Ҷопон
- 1907 — ба намоёндаи кулли Ҷопон тобеъ шудани Корея
- 2.VIII.1910 — ба Ҷопон ҳамроҳ карда шудани Корея

— САВОЛ ВА СУПОРИШ —

1. Дар бораи ба Корея сар даровардани мамлакатҳои хориҷӣ нақл кунед. Қадом шартномаҳо бо давлатҳои хориҷӣ дар ин бора шаҳодат медиҳанд? 2. Шартномаҳои, ки давлатҳои хориҷӣ бо ҳукумати Корея бастанд, чӣ натиҷа доданд? 3. Дар солҳои 80-ум муносибатҳои байни Ҷопон ва Корея, Чин ва Корея, Ҷопон ва Чин чӣ тавр буданд? 4. Қай Созишномаи сулҳи Симоносэки баста шуд? Моҳияти он аз чӣ иборат буд? 5. Дар солҳои 90-уми асри XIX рақобат дар байни мамлакатҳои империалистӣ барои ба даст даровардани Корея чӣ тавр сурат гирифт? 6. Дар бораи ҷанги Русияю Ҷопони солҳои 1904-1905 чӣ ҳақиқат медонед? Он ба Корея чӣ таъсири дорад? 7. Муборизаи миллию озодихонаи халқи Корея бар зидди истилогарони Ҷопон ба чӣ натиҷа соҳиб шуд? 8. Мавқеи ҳарбӣи Корея нисбат ба истилогарони Ҷопон чӣ тавр буд? Мавқеи аҳли илму фарҳанги Корея чӣ? 9. Қай Корея пурра ба Ҷопон ҳамроҳ карда шуд? 10. Хуҷҷат дар бораи чӣ шаҳодат медиҳад?

§ 29. МУГУЛИСТОН

Вазъи иқтисодӣ ва сиёсӣ. Дар нимаи дуюми асри XIX ҳукумати Чин дар Мугулистон баъзе дигаргуниҳои иқтисодию сиёсиро ба амал овард, ки мақсади онҳо дар ин ҷо мустаҳкам кардани ҳукмронии Тсин буд. Масалан, соли 1878 Тсинҳо дар Мугулистон ҳамаи маҳдудиятҳоро онд ба сармоядорӣ тичоратӣ судхӯрии Чин бекор карданд. Акнун тоҷирону корчаллонҳои Чин дар Мугулистон озодона фаъолият доштанд. Солҳои 60-уми асри XIX дар он ҷо 20 – 30 корхонаи калон ва миёнаи тичоратӣ судхӯрӣ мавҷуд буданд. Дар оғози асри XX бошад, шумораи онҳо хеле зиёд шуд. Ба Мугулистон ИМА, Англия ва баъзе давлатҳои дигар ҳам роҳ ёфтанд. Дар натиҷа ширкатҳои ҷиноии Мугулистон ба тобеияти ширкатҳои ин давлатҳо меаҷармаданд. Фаъолияти сармояи хориҷӣ дар Мугулистон аз рӯи арзиши худ мубодилаи нобаробари ашёи хоми ин мамлакатро ба вуҷуд овард. Хориҷиён аз ин ҷо молҳоро бо нархи арзон мехариданд ва бо ҳамин ба иқтисоди Мугулистон зарари калон мерасониданд. Дар баробари дар Мугулистон авҷ гирифтани муносибатҳои пулию молӣ дар ин ҷо мавқеи истехсолоти натуралӣ сол то сол танг мешуд.

Шаҳрҳои Мугулистон дар атрофи дайрҳои калон, нуқтаҳои тичоратӣ ва дастгоҳи ҳарбӣ амалдорони тсинӣ бунёд мешуданд. Дар оғози асри XX дар Мугулистон 20 бошишгоҳи типӣ шаҳрӣ, аз он ҷумла Урга, Кобдо ва Улятсутай мавҷуд буданд. Шаҳри аз ҳама калони Мугулистон Урга буд. Дар охири асри XIX – аввали асри XX он ба маркази асосии тичоратии мамлакат табдил меёбад. Шаҳрҳои Мугулистон бозорҳои калон доштанд. Онҳо ба растаҳои маҳсусгардонидашудаи фурӯши чорво, гӯшт, беда, хезум, асбобҳои маданӣ ва юрта тақсим мешуданд. Ҷои аз ҳама серодами бозор растаи гӯштфурӯшӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар аввалҳои асри XX дар Мугулистон зулми сулолаи манҷурӣ боз ҳам пурзӯртар мешавад. Он ҳокимияти худро торафт мустаҳкам мекард. Посбонони сарҳадии Мугулистон бо аскарони манҷурӣ иваз карда шуданд. Ширкатҳои тичоратӣ судхӯрии Чин ба ивази пардохти қарзи ҳокимони маҳаллии муғулҳо заминҳои онҳоро қашада гирифта, ба майдони кишту қор ва ҷарогоҳ табила меоданд. Амалдорони ҷиноӣ чорво ва заминҳои аратҳоро бо зӯрӣ қашада мегирифтанд.

Хукмронии зиёда аз 200-солаи империяи Тсин ва ғоратгарии мамлакатҳои империалистӣ Муғулистонро аз ҷиҳати иқтисодию сиёсӣ аз ҳад зиёд заиф гардониданд.

Муборизаи миллию озодихоҳии халқи муғул. Охириҳои асри XIX аввали асри XX даврае буд, ки ҳаракати миллию озодихоҳӣ мамлакатҳои зиёди Шарқро фаро гирифта буд, аз он ҷумла Муғулистонро ҳам. Баромадҳои номуташаккили аратҳо бар зидди манчурҳо ва феодалони худӣ, ки дар тамоми тӯли асри XIX қой доштанд, дар оғози асри XX оммаҳои васеи аҳолиро фаро гирифтанд.

Соли 1900 бо сардории арат Энх-Тайван шӯриши аскарҳои гарнизони Улятсутай ба амал омад. Ин аскарон аз ҳисоби аҳолии муғул ба хизмат сафарбар карда шуда буданд, то ки тавассути онҳо шӯриши “ихэтуан”-ҳои Чин пахш карда шавад. Лекин аскарони муғул аз пахш кардани шӯриши “ихэтуан”-ҳо рӯй тофта, худашон ба шӯриши зидди зулми чиновҳо бархостанд.

Шӯриши аратҳои аймаки Дзасактухан, ки дар ғарбии Халха воқеъ гардидааст, хеле овозадор буд. Ба он Аюша ном арат роҳбарӣ мекард. Барои фаъолияти озодихоҳӣ манчурҳо ӯро борҳо ба маҳбас партофтаанд. Соли 1911, вақте ки баромадҳои зиддтсинӣ тамоми Муғулистонро фаро гирифта буданд, дар зерирохбарии Аюша дар хошуни ӯ мақомоти худидоракунии (дугуйлан)-и аратҳоро ташкил намуд, ки он ҳокимияти хошун ва амалдорони манчуриро эътироф намекард.

Яке аз муборизони машҳури дигари ҳаракати миллию озодихоҳонаи зидди Чин дар Муғулистон Тогтохо буд. Ӯ дастан фидоӣро ташкил карда, дар аймаки Сетсенхан (шарқии Муғулистон) амал мекард. Соли 1909 дастан ҷазодихандагони ба ин ҷо фиристодаи Чин фидоӣни Тогтохоро шикаст медиҳад. Ӯ бо ҳамроҳии як гурӯҳи начандон калони фидоӣён бо иҷозати ҳукуматдорони Русия аз сарҳад гузашта, дар Забайкале сокин мешавад. Қисми дигари ин фидоӣён то аз хоки Муғулистон пеш карда шудани манчурҳо, яъне то соли 1911 аз мубориза даст накашид.

Аввалҳои соли 1911 баромадҳои зиддтсинӣ қариб тамоми мамлакатро фаро мегиранд. Ба ҳаракати миллию озодихоҳӣ акнун қулли табақҳои аҳолии Муғулистон ҳамроҳ шуда буданд. Моҳи июли соли 1911 дар маҷлиси махфии ашрофони дунявӣ динӣ бо сардории *богдо-гэгэн* баргузоргардида қарор қабул карда шуд, ки

хукмронии сулолаи Тсин сарнагун ва давлати сохибистиклоли Мугулистон эълон карда шавад. Маҷлиси мазкур инчунин қарор қабул кард, ки ба Русия ҳайати вакилони Мугулистон раво карда шавад, то ки он истиклолияти Мугулистонро дастгирӣ кунад. Ба ҳайати вакилони ба Петербург раҳсипоршуда сарфармондеҳи артиши аймаки Тешетухан Ханддорж роҳбарӣ мекард. Вакилони Мугулистон ба ин шаҳр моҳи августи ҳамон сол омада расиданд. Онҳоро дар он ҷо вазири қорҳои хориҷии Русия С. Д. Сазонов қабул кард. Ханддорж ба ӯ мактуби ба номи императори Русия имзокардаи *боғдо-гэгэн* ва хонҳои 4 аймаки Мугулистонро супорид. Гуфтушуниди ҳайати вакилони Мугулистон бо шахсони расмӣ Русия бо муваффақият анҷом ёфт.

Истиклолияти Мугулистон. Тобистони соли 1911 ҳаракати зиддиманҷурӣ боз ҳам пурзӯртар мешавад. Дастгирии Русия барои эълон карда шудани истиклолияти Мугулистон шароити мусоид фароҳам овард. Ин буд, ки 1 деқбри соли 1911 Кумитаи ҳокимон ва ламаҳои олимартаба истиклолияти давлатии Мугулистонро эълон кард. Рӯҳонии қалисои ламаи Мугулистон *боғдо-гэгэн* Чибзун-Дамба-Хутухтаи III сардори давлат таъйин гардид.

Эълони истиклолияти Мугулистон дар вазъияти мураккаби байналхалқӣ, дар шароити тезу тунд шудани зиддиятҳои байни мамлакатҳои империалистӣ ба амал омад.

Баъди эълони истиклолияти давлатӣ асоси сиёсати хориҷии Мугулистон мубориза барои ба расмият шинохтани истиклолияти давлатии он гардид. Доираҳои ҳукмрони мугул кӯшиш ба ҳарч медоданд давлатеро бунёд кунанд, ки он Халха, Мугулистони Ғарбӣ, Мугулистони Дохилиро дар бар гирад. Вале ин қор хеле мушкил буд, чунки мувофиқи Созишномаи байни Русия ва Чопони солҳои 1910 ва 1912 ба имзо расида Мугулистони Берунӣ ба доираи манфиатҳои Русия ва Мугулистони Дохилию Корея ба доираҳои манфиатҳои Чопон тааллуқ доштанд. Барои ҳамин ҳам Русия танҳо Мугулистони Беруниро дастгирӣ карда метавонист.

Истиклолияти давлатии соли 1911 эълонкардаи Мугулистон то соли 1915 давом кард. Мувофиқи эълонномаи русию чинии 20 июни соли 1915 ва Созишномаи сетаарафаи Мугулистон, Русия ва Чини моҳи майи соли 1915 дар Кяхта ба имзорасида Мугулистон дар ҳайати Чин худмухтор эълон карда шуд. Он дар ҳамин ҳолати сиёсӣ то соли 1919 монд.

Хаёти мадани Мугулистон. Баъди эълони истиқлолияти Мугулистон дар Урга ва хошунҳо мактабҳои ибтидоӣ ва миёнакушода шуданд. Онҳо барои савод баровардани насли навраси мугул ва ояндаи мамлакат хизмати босазо кардаанд.

Ҳукумати *боғдо-гэгэн* барои омӯзиши аҳоли ва захираҳои табиӣ Мугулистон чораҳои зарурӣ меандешид. Барои самаранок сурат гирифтани ин кор он бо ёрии мушовирони рус “Кумитаи пажӯҳиши Мугулистон”-ро ташкил намуд.

Барои ташаккули шуури миллии мардуми мугул ва болоравии ҳаракати озодихоҳонаи вай омӯзиши таърихи ин давлат аҳамияти калон дошт. Бо фармони *боғдо-гэгэн* муаррихони мугул ба таълифи таърихи мамлакат оғоз намуданд. Солҳои 1918 – 1919 ин асар бо номи “Таърихи аз тарафи аълоҳазрат тасдиқшудаи Мугулистон” ба анҷом расид. Дар он андеша дар бораи ҳуқуқи мугулҳо барои ташкил кардани давлати соҳибистиклоли миллии худ инъикос гардидааст. Худи ҳамин фикр гоӣ асосии асарҳои яке аз муаррихони бузургтарини Мугулистони охири асри XIX – аввали асри XX Ш. Дамдин (1867 – 1937) мебошад. Ӯ дар асари асосии худ “Китоби тиллоӣ” гуфтааст, ки тараққиёти сиёсӣ ва фарҳангии Мугулистон аз замони қадим сарчашма мегирад ва он хусусиятҳои ба худ хос дорад.

Яке аз нишонаҳои пешрафти ҳамонвақтаи халқи мугул ташаккули зиёиёни он мебошад. Зиёиёни мугул созмонҳои ҷамъиятиро сиёсӣ ва фарҳангии худро надоштанд. Онҳо дар атрофи нашрияҳои даврӣ муттаҳид мешуданд.

Маҷаллаи “Оинаи нав” аз моҳи март соли 1913 то моҳи августи соли 1914 ва рӯзномаи “Ахбороти пойтахт” аз моҳи сентябри соли 1915 то моҳи сентябри соли 1920 ҷоп шудаанд. Аз рӯи мазмуни мадраки дар ин нашрияҳо ҷопшуда хулоса баровардан мумкин аст, ки ақидаҳои зиёиёни мугул он вақт тамоюли зиддифеодалӣ доштанд. Онҳо дар байни халқ гоӣҳои маорифпарвариро ташвиқу тарғиб мекарданд. Намояндагони машҳури зиёиёни мугул Ж. Тсэвэн, Тс. Жамтсарано, Б. Жорж, Бадрахбатор ва дигарон боварӣ доштанд, ки сатҳи тараққиёти иқтисодӣ ва маданиӣ ҷомеаро тавассути васеъ паҳн кардани маорифи муосир, қабули таҷрибаи хоҷагӣ ва сиёсии мамлакатҳои Ғарб ба даст овардан мумкин аст.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1900 — шӯриши аскарони гарнизони Улятсутай бо сардорни арат Энг-Тайван
- 1911 — аз тарафи Аюша ташкил карда шудани мақомоти худидоракунии аратҳо-дугӯйлан
- 1909 — аз тарафи дастаи чазодихандагони Тсин торумор карда шудани фидоиёни аймаки Сетсенхан (шарқии Мугулистон)
- 1909-1911 — муборизаи боқимондаҳои шӯришгарони Сетсенхан
- Аввалҳои 1911 — баромадҳои оммавии зиддитаинӣ
- VII.1911 — қарори ашрофони дунявӣю динӣ дар бораи сарнагун карда шудани ҳукмронии сулолаи Тсин ва эълони истиқлолияти Мугулистон
- I.XII.1911 — аз тарафи Кумитаи ҳокимон эълон карда шудани истиқлолияти давлатии Мугулистон
- 1911-1915 — солҳои истиқлолияти Мугулистон
- 20.VI.1915-1919 — дар ҳайати Чин худмухтор будани Мугулистон
- 1918-1919 — ба анҷомрасии таълифи “Таърихи аз тарафи аълоҳазрат тасдиқшудаи Мугулистон”
- 1867-1937 — солҳои ҳаёти муаррих Ш. Дамдин

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Барои дар Мугулистон дароз кардани мӯҳлати ҳукмронии худ ҳукумати Тсин чӣ чораҳо андешид? 2. Кадом шахрҳои Мугулистонро медонед? Мугулистони онвақта аз кадом қисматҳо иборат буд? 3. Дар бозорҳои Мугулистон чихоро мефурухтанд? 4. Бо кадом роҳҳо Чин Мугулистонро ба мустамликаи худ табдил медод? 5. Дар бораи муборизаи миллию озодихоии халқи мугул кадом далелҳоро мисол оварда метавонед? 6. Дар бораи рафти ба даст даровардани истиқлолияти Мугулистон маълумот диҳед. 7. Мугулистон кадом солҳо соҳибистиклол буд? 8. Мугулистон дар ҳайати Чин кадом солҳо худмухтор шуд? 9. Муносибатҳои Мугулистон бо Русияю Чин чӣ хел сурат мегирифтанд? Онҳо Мугулистони Дохилӣ ва Мугулистони Беруниро чӣ тавр ба доираи нуфузи худ таълил дода буданд? 10. Кадом симоҳои фарҳангии Мугулистони нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX-ро медонед? 11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 30-31. ЧОПОН

Инкилоби буржуазии солҳои 1867 – 1868. Сиёсати “дарҳои кушод” имконият фароҳам овард, ки дар Чопон муносибатҳои сармоядорӣ ташаккул ёбанд. Вале сохти сиёсии ҷомеа ба пешравии иқтисодии бозоргонӣ ва муассисаҳои демократӣ монеъ мешуданд. Хонадони Токугава танҳо манфиатҳои табакаи феодалиро ифода мекард. Барои пешрафти Чопон зарурати дигар кардани ҳокимияти давлатӣ ба миён омад.

Шартномаҳои, ки Чопон солҳои 50-уми асри XIX бо давлатҳои империалистии Фарб бааст, вобастагии онро бо ин давлатҳо пурзӯртар карданд. Аз ҳамин сабаб ҷомеаи Чопон аз ҳукумати Токугава норозӣ буд.

Солҳои 60-уми асри XIX Англия, Фаронса ва Ҳолландия фишорovarиро ба Чопон бааст накарданд. Ҳукумати сёгун ва дарбори император ба ин фишор тоб наоварда, моҳи ноябри соли 1865 ҳамин шартномаҳоеро, ки Чопон бо давлатҳои хориҷӣ бааста буд, тасдиқ намуданд. Бахори соли 1866 бо Англия, Фаронса, Ҳолландия ва баъзе давлатҳои дигари абарқудрат дар бораи нархномаҳои воридотӣ созишномаҳои нав ба имзо расонида шуданд, ки онҳо вазъи иқтисодии Чопонро аз пештара ҳам бадтар карданд.

Дар чунин шароит барои ҳокимият дар байни нерӯҳои сиёсии мамлакат мубориза авҷ мегирад. Моҳи октябри соли 1867 роҳбари музофоти Тёсю Яманоти аз номи гурӯҳи зиддитокугавагӣ ба сёгун Кэйки огоҳнома супорид. Дар он тақозо карда мешуд, ки дар мамлакат духокимиятӣ (ҳокимияти сёгун ва ҳокимияти император) барҳам зада, ҳокимияти олий ба император дода шавад. Барои муқобилияти ҳарбӣ нишон дода тавоништан ба Кэйки вақт лозим буд. Бо ҳамин хотир ӯ 9 ноябри соли 1867 “ихтиёрӣ” таклифро дар бораи истеъфо қабул кард. 3 январи соли 1868 императори 15-сола Мутсухито ҳукумати навро бо роҳбарии шохзода Арисугава эълон кард. Император Кэйкиро ба ин ҳукумат дохил накард. Барои ҳамин Кэйки қарор дод, ки алайҳи режими нав ба муборизаи мусаллаҳона даст занад. Ӯ бо ҳамин мақсад аскарони ба худ вафодорро аз шаҳри Осака ба Киото равон кард. Вале онҳо дар муқоробаи назди Фусима ва Тоба шикаст хӯрданд. Кэйки ба Эдо фирор кард. Баъди ин шаҳри Киото пурра ба ихтиёри император гузашт. Мамлакат ба ду урду тақсим шуд. Музофотҳои чанубу ғарбӣ аз ҷониби император ҷанг

мекарданд ва музофотҳои шимолу шарқӣ – аз ҷониби сёгун Кэйки. Кӯшиши музофотҳои ҷонибдори Кэйки ташкил намудани муковимат барои ӯ натиҷаи дишлох надод. Нерӯҳои ҳарбии ин музофотҳо моҳи ноябри соли 1868 шикаст хӯрданд. Як қисми флоти ҳарбӣ ҳам ҷонибдори Кэйки буд. Моҳи июни соли 1869 он дар тахти роҳбарии адмирал Эномото кӯшиш кард, ки бар зидди режими нав муқобилиятро давом диҳад. Бо ҳамин мақсад ӯ бо киштиҳои худ ба ҷазираи Эдзю (Хокайдо) омад, лекин дар ин ҷо пурра шикаст хӯрд.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи инқилоби солҳои 1867 – 1868 вазифаи асосӣ – барҳам задани системаи ҳарбию феодалии сёгун, ки ба он хонадони Токугава роҳбарӣ мекард, иҷро гардид. Ҳокимият ба дасти император гузашт.

Ислоҳоти солҳои 1868 – 1873. Ҳукумати дар натиҷаи ғалабаи инқилоб ба сари қудратомадаро зоҳиран император Мутсухито роҳбарӣ мекард. Режими сиёсӣ, ки хонадони Токугаваро иваз намуд, манфиатҳои гурӯҳи буржуазияи помещикии дар рафти муборизаи зидди сёгун ташаккулёфтаре инъикос мекард. Ҳарчанд дар ҳукумат мансабҳои олиро намояндагони ашрофони дарборӣ ишғол намуда буданд, ҳаёти асосии дастгоҳи ҳокимияти нав аз табақаи поёнии самурайҳои вилоятҳои ҷанубу ғарбӣ, яъне аз Сатсума, Тёсю ва Хидзэн буданд. Ба ташаккули сиёсати ҳукумат пешвоёни гурӯҳи зиддисёгун Окубо Тосимити ва Кидо Такамаса таъсири калон мерасониданд.

Барномаи ҳукумати нав ба системаи маъмури, сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакат дигаргунӣҳои муҳимро дохил намуд. Унсурҳои буржуазии ҳукмрон вазъияти ҷориро хуб дарк мекарданд. Онҳо барои мустаҳкам кардани мавқеи худ тақлиф пешниҳод намуданд, ки дар мамлакат ислоҳот гузаронида шавад, то ки ба тарғиботи феодалии ҷомеа хотима дода шавад.

Мувофиқи ислоҳоти маъмури князҳои феодалиро, ки аслан ҷудоӣ буданд, барҳам дода, ба ҷои онҳо префектураҳо таъсис дода шуданд, аз он ҷумла дар қаламрави ҳар се пойтахт ҳам – Токио, Киото ва Осака. Ташкил додани системаи нави маъмури мувофиқи тақозои манфиатҳои таҳкими иқтисодӣ бозоргонӣ ба амал бароварда шуд.

Мувофиқи ислоҳоти иҷтимоӣ моҳи март соли 1872 се табақаи ҷомеа таъсис меёбад: дворянҳои олимақом, ки ба он собик даймё ва кугэ дохил буданд, дворянҳои самурай ва халқӣ

одӣ. Дар амал самурайҳо вазъи имтиёзноки худро аз даст доданд. Дар натиҷаи ин анъанае ба вучуд омад, ки мувофиқи он ба мансабҳои олии давлатӣ, роҳбарӣ ба артиш ва флот шахсоне пешниҳод карда мешуданд, ки аслан ба дворянҳои оппозиционии ду князӣ – Сатсума ва Тёсю тааллуқ доштанд.

Соли 1872 ӯҳдадорӣ умумии ҳарбӣ эълон карда шуд, ки он дар ин соҳа ба инҳисори самурайҳо зарба зад. Бо мақсади тайёр кардани кадрҳои баландсифати ҳарбӣ соли 1873 дар Токио академияи ҳарбӣ кушода мешавад. Дар ин академия мутахассисони ҳарбии Фаронса ва дар академияю омӯзишгоҳи ҳарбии баҳрӣ мутахассисони ҳарбии Англия дарс меоданд.

Ислоҳоти аграрӣ аз ҷумлаи чорабиниҳои муҳимтарини ҳукумати нав буд. Он дар солҳои 1872 – 1873 ба амал бароварда шуд. Мақсади ислоҳоти аграрӣ дар деҳот ҷорӣ намудани муносибатҳои сармоядорӣ буд. Бо ин роҳ ҳукумат ҷидду ҷаҳд мекард, ки дар ин ҷо маҷеи помещикҳои навро мустақкам кунад. Бо ҳамин мақсад соли 1872 хариду фурӯши замин расман иҷозат дода шуд. Ин кор инҳисори табақаи феодалҳоро ба замин бекор ва моликияти буржуазиро бар он ҷорӣ кард.

Сарфи назар аз баъзе маҳдудиятҳои ислоҳоти аграрӣ дар татбиқи муносибатҳои истеҳсолии бозоргонии Ҷопон марҳалаи ҳалқунанда гардид. Ашрофони баландмақоми феодалӣ минбаъд дар деҳоти Ҷопон тақягоҳи иҷтимоии ҳукумат набуданд. Акнун ин вазифаро дворянҳои нав ва буржуазия иҷро мекарданд.

Тараккиёти иқтисодии Ҷопон. Пешрафти иқтисодии баълинкалобии Ҷопон асосан дар солҳои 80-ум оғоз шуд. Дар зарфи 2 – 3 даҳсола дар Ҷопон қариб 500 корхонаи нави саноатӣ сохта мешавад. Аксарияти онҳо давлатӣ буданд. Вале иқтисоди Ҷопон бе корхонаҳои хусусӣ пеш рафта наметавонист. Барои ҳамин аз тирамоҳи соли 1880 сар карда ҳукумат ба фурӯхтани “корхонаҳои намунавӣ” ва ё ба иҷора додани онҳо оғоз намуд. Ин корхонаҳо асосан ба ихтиёри табақаҳои имтиёзноки буржуазия, дворянҳо ва амалдорони давлатӣ мегузаштанд. Дар байни онҳо ширкатҳои машҳури Митсуи, Митсубиси, Фурукава, Ясуда, Асано, Кавасаки ва дигарон буданд. Масалан, ҳукумат конҳои миси Асиоро ба ширкати Фурукава, корхонаи калонтарини киштисозии мамлакат дар Нагасаки, конҳои нукраи Икуно ва конҳои ангиштсанги Хокайдоро ба ширкати Митсубиси мефурӯшад.

Хукумат дар иқтисодиёт сиёсати пуштибониро истифода мебард. Он сиёсати худро дар саноат асосан тавассути маблағҳои аз андоз ғуншуда ба амал мебаровард. Сиёсати пуштибонӣ як ҷиҳати манфӣ дошт. Он истехсолотро яктарафа густариш медод, чунки танҳо баъзе соҳаҳои онро фаро мегирифт. Буржуазияи саноатӣ, ки "корхонаҳои намунавӣ"-ро ба даст даровард, минбаъд хоҳони он буд, ки давлат ба вай дар ислоҳи камбудии истехсолиаш ёри расонад. Ин кор иттифоқи байни доираҳои буржуазӣ ва мутлақиятро ба вуҷуд меовард.

Хукумат ба корхонаҳои маблағгузори мекард, ки пеш аз Ҳама, барои артиш, флот, нақлиёт ва алоқа кор мекарданд. Масалан, роҳи оҳан қариб пурра аз ҳисоби маблағҳои давлатӣ сохта мешуд. Соли 1872 роҳи оҳани аввалини мамлакат – Токио – Иокогама сохта шуд. Аз соли 1882 то соли 1890 дарозии роҳҳои оҳани Ҷопон ба 2190 км расид.

Сарфи назар аз суръати тези ташаккул ёфтани базаи саноат дар ҷорҳои охири асри XIX сатҳи умумии пешрафти Ҷопон аз мамлакатҳои бузургӣ сармоядорӣ ақиб мемонд. Саноати Ҷопон асосан аз корхонаҳои хурд иборат буд. Ақибмони иқтисодии Ҷопонро тижорати хориҷӣ низ инъикос мекард, ки он бо содироти маҳсулоти кишоварзӣ ва воридоти маҳсулоти тайёри давлатҳои хориҷӣ вобаста буд.

Дар оғози асри XX Ҷопон ба давраи империализм қадам ниҳод. Бӯҳрони молиявии соли 1897 ин равандро тезонид. Дар натиҷа корхонаҳои хурд ба корхонаҳои калон муттаҳид шуданд, яъне марказонидани истехсолот ва сармоя ба амал омад. Ба давраи империализм гузаштани мамлакатҳои пешқадами сармоядорӣ ҷаҳон ба пешрафти иқтисодии Ҷопон низ таъсири мусбат расонид. Натиҷаи бевоситаи ин раванд дар Ҷопон ба вуҷуд омадани инҳисорҳо ва табaddулооти саноатӣ мебошанд.

Меҳнати сохтмончиён дар Ҷопон.
Расми қандакории соли 1872

Ҳаракати чамъиятию сиёсӣ. Мустақкамшавии мавқеи иқтисодии буржуазия ба болоравии фаъолияти сиёсии он мусоидат кард. Ҳаракати оппозитсионӣ барои қабули конститутсия бо номи “дзини минкэн ундо” – “ҳаракат барои озодӣ ва ҳуқуқҳои халқ” авҷ мегирад. Дар ин ҳаракат дворянҳои буржуазияшуда, ки даъвати парламент ва бекор карда шудани шартномаҳои нобаробарро тақозо мекарданд, мавқеи фаъолонро ишғол намуда буданд.

Дар ҳамин шароит дар мамлакат ҳизбҳои сиёсӣ ташкил меёбанд. Соли 1881 Ҳизби Конститутсионии Либералии ташкил ёфт, ки он манфиатҳои помещикҳо ва соҳибқорони деҳотро ифода мекард.

Соли 1882 Ҳизби Кайсенто (Ҳизби Ислоҳотхоҳон) ташкил меёбад. Барномаи он ба мустақкам шудани мақоми буржуазия нигаронида шуда буд. Рушди тижорати хориҷӣ, бе таъхир аз нав дида баромадани шартномаҳои нобаробар, ислоҳоти пулӣ ва ба бозорҳои хориҷӣ баровардани сармояи Ҷопон аз ҷумлаи ормонҳои ин ҳизб буданд. Ҳизби Кайсенто, ки ба ширкати Митсубиси алоқа дошт, манфиатҳои буржуазияи калони тижоратию молиявиро ифода мекард. Идеологи ин ҳизб Фукидзава Юкити тарғиботгари намоёни либерализми ғарбӣ буд.

Аз ҷумлаи ин ҳизбҳои сиёсӣ дар байни халқ мавқеи “минкэн ундо” хеле мустақкам буд, чунки ҷонибдори бисёр дошт. Он ҳамонро қабули конститутсияро тақозо мекард. Аз ин рӯ, ҳукумат маҷбур шуд, ки княз Иторо ба мамлакатҳои Европа ва ИМА фиристонад, то ки ӯ соҳти чамъиятӣ ва конститутсияҳои давлатҳои Ғарбро хуб омӯзад. Ба Ито парламент ва соҳти сиёсии Германия маъқул шуд. Соли 1889 Конститутсияи Ҷопон қабул карда шуд, ки он аз бисёр ҷиҳат ба конститутсияи Отто Бисмарк монандӣ дошт. Ин конститутсия соҳти истибдозии Ҷопонро мустақкам кард. Конститутсияи нахустини Ҷопон шахсияти императорро дахлнопазир ва ба ӯ ҳамчун сардори давлат ҳуқуқҳои номаҳдуд дод. Император метавонист ҷанг эълон кунад, судҳо ва шартномаҳо бандад, қонунҳо барорад, парламентро даъват кунад ва ё онро пароканда созад. Таъйин кардан ва ба истеъфо гуселонидани ҳамаи ашхоси мансабдори баландмақоми идорӣ, ҳарбӣ ва фармондеҳии олии артиш ва флот низ ба салоҳияти ӯ дохил мешуданд.

Дар охири асри XIX дар Ҷопон ҳаракати коргарӣ ва иттифоқи касаба ҷоннок мешавад. Аввали соли 1900 дар бораи дифои тартибот аз тарафи кабинети Ямагата қонун қабул карда

шуд, ки мувофиқи он корпартоӣ манъ ва фаъолияти иттифокҳои касаба маҳдуд карда шуд. Дар чунин шароит сотсиалистони Чопон дар назди худ вазифа гузоштанд, ки маҳфилҳои парокандаи худро муттаҳид намуда, ҳизби ягонаи сотсиалисти ташкил кунанд. Онҳо моҳи майи соли 1901 дар зерн роҳбарии Катаяма ва Котоку Ҳизби Сотсиалистиро (Сякай минсюто) ташкил намуданд. Барномаи ин ҳизб усулҳои ошкорони мубориза ва татбиқи ислохотро дар мамлакат дар назар дошт.

Соли 1906 ҳизби дигари сотсиалистии Чопон – Нихон сякайто ташкил карда шуд. Вале дере нагузашта дар байни роҳбарони он мухолифат ба амал омад. Котоку ва ҳамсафони ӯ ҷонибдори “амали рӯирос” ва муқобилони Котоку ҷонибдори шаклҳои парламенти мубориза ва ислохот буданд.

Сиясати хориҷии Чопон. Сохтмони корхонаҳои ҳарбӣ, мусаллаҳшавии артиши Чопон ва бунёди флоти пурзӯри ҳарбии баҳрӣ дар бораи он шаҳодат медиҳанд, ки баъди инқилоби солҳои 1867 – 1868 ин давлат ба ҷангҳои истилогарона шурӯъ мекунад. Объекти аз ҳама наздиктарини истилоқунии Чопон Корея буд. Дар мавриди инъикоси мавзӯҳои “Чин” ва “Корея” дар бораи ҷанги Чопон бар зидди Чин барои забти Корея нақл карда будем. Ин ҷо тақрибан мегӯем, ки соли 1877 дар байни Русия ва Чопон созишнома ба имзо расид, ки мувофиқи он Ҷануби Сахалин, ки онро Русия ва Чопон якҷоя идора мекарданд, ба Русия дода шуд ва ба ивази он Чопон ғаллаҷазираҳои Курилро гирифт. Муқовимати Чин ва Чопон барои ҳуқуқҳои дар Корея давом намуд. Оқибат онҳо соли 1885 барои ба Корея надаровардани артиши худ созишнома бастанд. Бо вуҷуди ин Чопон даҳлатро ба қорҳои дохилии Корея бас накард. Соли 1894 бо ёрии Чопон Корея истиқлолияти давлатии худро аз Чин эълон кард. Ҳукумати Корея “соҳибистиқлол” ҳамон замон барои “ёри” ба ҳукумати Чопон муроҷиат намуд. Ҳамин тариқ, байни Чин ва Чопон ҷанги солҳои 1894 – 1895 ба амал омад, ки он 17 апрели соли 1895 бо бастании Созишномаи сулҳи Симоносэк анҷом ёфт. Мувофиқи он Чин истиқлолияти Кореяро эътироф кард. Ҷазираи Тайван, ғаллаҷазираҳои Пескадор ва нимҷазираи Ляодунро ба Чопон дод ва ӯҳдадор шуд, ки ба Чопон 300 млн иен товони ҷанги меҳнад, барои киштигардӣ якҷанд бандарҳои худро мекушояд, ба ишғоли муваққати Вайхайвэй иҷозат меҳад ва ба Чопон Созишномаи тақлимқоронаи тичоратие меҳад, ки қаблан ба мамлакатҳои Ғарб баста буд.

Чанги солҳои 1894–1895 дар пешрафти Ҷопон марҳалаи муҳиме гардид. Даромади Ҷопон аз хориҷи кишвар афзуд. Аз соли 1894 то соли 1899 маблағгузорӣ ба саноати миллӣ ду баробар зиёд шуд. Тичорати хориҷӣ ҳам рӯ ба болоравӣ буд. Давлати ақибмондаи феодалии Ҷопон, ки худ объекти истилои мамлакатҳои империалистӣ буд, ба истисморгари халқҳои дигар ва ба рақиби бузурги давлатҳои империалистӣ табдил ёфт. Муваффақияти ҷанги горагаронаи солҳои 1894 – 1895 бар зидди Чинро ҳукумати Ҷопон барои қабули барномаи ҳарбии таракқиёти хоҷагӣ истифода бурд. Иҷрои он барнома ба муҳлати 10 сол – аз соли 1896 то соли 1905 муқаррар гардида буд. Мувофиқи ин барнома нерӯҳои ҳарбии Ҷопон аз нав созмон дода шуда ва бо сипохи ҳозиразамон мусаллаҳ гардиданд. Дар натиҷаи татбиқи ин барнома флоти ҳарбии баҳрии Ҷопон ба яке аз флотҳои пурзӯртарини ҳарбию баҳрии ҷаҳон мубаддал гардид.

Баъди ҷанги зидди Чин Ҷопон дар арсаи байналхалқӣ ҳамчун нерӯи фаъоли империалистӣ баромад мекардагӣ шуд. Он ба қатори давлатҳои бузургтарини империалистӣ дохил гардид. Баъди чанде Ҷопон аз бори гарони шартномаҳои нобаробар бо давлатҳои империалистӣ халос мешавад.

Дар солҳои 1904 – 1905 дар байни Ҷопон ва Русия ҷанги калон ба амал омад, ки дар ин ҷанг ҳам Ҷопон дастболо шуд ва мавқеи худро дар ҳавзаи Укёнуси Ором боз ҳам мустаҳкамтар кард.

Ҳаёти маданӣ. Баъди воқеаҳои инқилобии солҳои 1867 – 1868 ҳукумати нав дар мамлакат ба татбиқи васеъи музаффариятҳои фарҳангии европавӣ ва америкавӣ шурӯъ кард. Ҷопи матбуоти даврӣ оғоз ёфт. Дар Нагасаки матбааи аввалин кушода шуд. Рӯзномаҳои “Токио нити - нити”, “Иоимурӣ” ва “Хаймин симбуи” нашр шудан гирифтанд.

Яке аз вазифаҳои дигаргунсозии буржуазӣ азнавсозии маориф буд. Соли 1872 дар Ҷопон системаи намунавии маориф ҷорӣ карда шуд. Мамлакат ба 8 ҳавзаи маориф тақсим гардид. Дар онҳо донишгоҳҳо кушода шуданд. Ин ҳавзаҳо ба 32 ноҳияи ҳар кадоми онҳо дорони мактабҳои миёна тақсим шуданд. Соли 1877 донишгоҳи Токио кушода шуд. Соли 1872 дар Ҷопон ба ҷои тақвими моҳтобӣ тақвими европавӣ ҷорӣ гардид. Амалдорони идораҳои давлатӣ ба пӯшидани сару либос ва тарзи европавии ороиши мӯи сар гузаштанд. Баъдтар ин навгониҳои тарзи зиндагиро мардуми оддӣ низ қабул кард.

Ормонҳои зиёиёни тараққиҳои дар адабиёти романтизми солҳои 90-уми Ҷопон инъикос ёфтаанд. Симои нисбатан машҳури ин равияи адабӣ Исикава Такубоку (1886 – 1912) мебошад. Назми нави Ҷопон бо номи Китемура Тококу (1868 – 1894) алоқаманд аст.

Даҳсолаҳои охири асри XIX ва аввали асри XX ба фаъолияти нависандагони машҳури ҳамонвақтаи Ҷопон рост меояд. Дар байни онҳо Симадзаки Тессон (1872 – 1943), Куникада Денпо (1881 – 1908), Фатабатэй Хасагава (1864 – 1909), Токутоми Рока (1868 – 1927) ва Нутсума Сосаки (1867 – 1916) буданд.

Ҷорӣ гардидани баъзе унсурҳои озодии демократӣ, ислохоти иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ ва иҷтимоӣ ба ташаккули малакаҳои истеҳсоли, зеҳнӣ ва маънавии ҷопониҳо ва пешрафти умумии Ҷопон таъсири мусбат расониданд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

I. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ҶОПОН

A. Истеҳсоли ангишт (ба ҳисоби миллион тонна)

1886	1,3
1895	4,7
1900	7,4
1905	11,5
1913	21,3

B. Истеҳсоли ҷуян ва пӯлод (ба ҳисоби ҳазор тонна)

СОЛҲО	ҶҮЯН	ПҮЛОД
1895	25	1
1901	56	12
1906	145	69
1913	240	255

B. Тижорати хориҷӣ (ба ҳисоби миллион йен)

СОЛҲО	СОДИРОТ	ВОРИДОТ
1868	15,5	10,7
1880	28,4	36,6
1885	37,1	29,4
1890	136,1	129,3
1900	204,4	287,3
1905	321,5	488,5
1913	632,5	729,4

2. КОНСТИТУТСИЯИ ИМПЕРИЯИ ЧОПОН

БОБИ 1. ДАР БОРАИ ИМПЕРАТОР

Моддаи 1. Империяи Чопон бетанаффус ва абадӣ аз тарафи сулолан император идора карда мешавад.

Моддаи 3. Шахсияти император муқаддас ва дахлнопазир аст.

Моддаи 4. Император сардори давлат ва дорони ҳокимияти олий аст ва ӯ ин ҳокимиятро мувофиқи нишондодҳои конститутсияи мазкур амалӣ мекунад.

Моддаи 5. Император ҳокимияти қонунгузорро бо парламенти империявӣ ба амал мебарорад.

Моддаи 6. Император қонуноҳоро тасдиқ менамояд, дар бораи эълон ва иҷрои онҳо амр медиҳад.

Моддаи 7. Император парламентиро даъват мекунад, мекушояд ва мепӯшад, миқдосҳои онро маъқуф мекушояд ва палатаи вакилонро пароканда менамояд.

Моддаи 11. Император сарфармондеҳи олии артиш ва флот мебошад.

Моддаи 13. Император вазъи муҳосира эълон мекунад.

Моддаи 14. Император ҷанг эълон мекунад... сулҳ мебандад.

Моддаи 16. Император ҳуқуқ дорад афв кунад, ҷазоро сабук ва ҳуқуқҳоро аз нав барқарор кунад.

БОБИ 3. ДАР БОРАИ ПАРЛАМЕНТИ ИМПЕРИЯ

Моддаи 33. Парламенти империя аз ду палата иборат аст: палатаи пэрҳо ва палатаи вакилон.

Моддаи 34. Палатаи пэрҳо мувофиқи амр дар бораи палатаи пэрҳо аз ҳисоби аъзоёни хонадони император, онҳое, ки унвонҳои дворянӣ доранд ва аз шахсон, ки император таъйин кардааст, иборат мебошад.

Моддаи 35. Палатаи вакилон аз узвҳои иборат аст, ки халқ мувофиқи қонуни интихобот интихоб кардааст.

Моддаи 37. Ягон қонун бе тасдиқи парламенти империявӣ интизор карда намешавад.

Моддаи 38. Ҳар ду палата бо лоиҳаи қонуни пешниҳодкардан ҳукумат овоз медиҳанд. Ҳар каломии онҳо ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ доранд...

Моддаи 41. Парламенти империявӣ ҳар сол интихоб карда мешавад.

Моддаи 42. Иҷлосияи парламенти империявӣ се моҳ идома меёбад. Дар сурати зарурӣ иҷлосия аз тариқи фармони император тамдид карда мешавад.

БОБИ 6. ДАР БОРАИ МОЛИЯ

Моддаи 64. Даромад ва хароҷоти давлатӣ бояд аз тарафи парламенти империявӣ дар шакли бучаи давлатӣ тасдиқ карда шаванд.

Моддаи 71. Агар парламенти империявӣ бучаро қабул накунад ва ё буча мураттаб нашуда бошад, пас ҳукумат бучаи соли гузаштаро ба қарор мебарорад.

3. АЗ ҚОНУН ДАР БОРАИ ПАЛАТАҲО

Моддаи 3. Раис ва муовини раиси Палатаи вакилон аз тарафи император аз ҷумлаи се номзаде, ки Палата барои ин мансабҳо интихоб кардааст, таъйин карда мешавад.

4. АЗ АМР ДАР БОРАИ ПАЛАТАИ ПЭРҲО

Моддаи 11. Раис ва ноиби раисро император аз ҳисоби аъзоён ба муҳлати 7 сол таъйин мекунад.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1865 — сёгун ва император ҳамаи шартномаҳои аз тарафи давлатҳои хориҷӣ ба гардани Ҷопон боркардашударо тасдиқ мекунанд
- 1866 — бо давлатҳои хориҷӣ дар бораи воридоти мол ба имзо расонидани шартномаҳо
- X.1867 — роҳбари музофоти Тёсю Яmanoути аз номи гурӯҳи зиддитокугавагӣ ба сёгун Кэйки огоҳнома мефиристонанд, ки дар мамлакат ба духокимиятӣ хотима дода шавад
- 9.IX.1867 — Кэйки “ихтиёрӣ” ба истеъфо меравад
- 3.I.1868 — император Мутсухитон 15-сола бо роҳбарии шоҳзода Арисугава ҳукумати навро ташкил мекунад
- 1867-1868 — инқилоби буржуазии Ҷопон
- 1868-1869 — шикаст хӯрдани нерӯҳои Кэйки ва Эномото
- 1868-1873 — ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ ва иҷтимоӣ дар Ҷопон
- 1872 — эълон карда шудани ӯҳдадорӣи умумии ҳарбӣ
- 1872 — сохта шудани роҳи оҳани аввалин дар байни Токио – Иокогама
- 1872 — қорӣ карда шудани системаи нави маориф
- 1872 — қорӣ карда шудани тақвими европавӣ
- 1872-1873 — ба амал баровардани ислоҳоти аграрӣ
- 1873 — дар Токио кушода шудани академияи ҳарбӣ
- 1882-1890 — дар Ҷопон 2190 км роҳҳои оҳан сохта шудааст
- 1877 — кушода шудани донишгоҳ дар Токио
- 1881 — ташкилҳои Ҳизби Конституционии Либералии Ҷопон
- 1882 — ташкилҳои Ҳизби Ислоҳотхоҳони Ҷопон
- 1901 — ташкилҳои Ҳизби Сотсиалистии Ҷопон
- 1894 — бо ёрии Ҷопон “истиклолият” ба даст даровардани Корея
- 1894-1895 — ҷанги байни Ҷопон ва Чин
- 17.IV.1895 — баста шудани Созишномаи сулҳи Симоносэки
- 1904-1905 — ҷанги Русияю Ҷопон

1. Сабабҳои инқилоби буржуазии солҳои 1867 – 1868-и Ҷопонро муайян кунед. 2. Инқилоби буржуазии Ҷопон чӣ хел сурат гирифт? Чаро Кэйки ба истеъфо рафт? 3. Дар инқилоб кӣ ғалаба кард? 4. Оё инқилоби буржуазии солҳои 1867 – 1868 ба пешрафти иқтисодии Ҷопон таъсир расонида тавонист? 5. Аз рӯи ҳуҷҷати 1 вазъи иқтисодии Ҷопонро дар нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX чӣ хел баҳо медиҳед? 6. Самтҳои ислоҳоти солҳои 1868 – 1873-и Ҷопонро муайян намуда, онҳоро шарҳ диҳед. 7. Ислоҳоти иқтисодӣ ва маъмури чихоро дар назар дошт? 8. Ин ислоҳот ба Ҷопон чихо дод? 9. Моҳияти ислоҳоти маорифро шарҳу эзоҳ диҳед. 10. Кадом далелҳо дар бораи дар Ҷопон ҷоннокшавии ҳаракати ҷамъиятию сиёсӣ дарак медиҳанд? 11. Ба қабули конститутсия кадом табақаҳои ҷомеаи Ҷопон манфиатдор буданд? 12. Конститутсияи Ҷопон кай ва чӣ хел қабул карда шуд? 13. Дар Ҷопон баъди қабули Конститутсияи соли 1889 чӣ хел соҳти сиёсӣ барпо гардид? 14. Ҳуҷҷатро онди конститутсияи Ҷопон мутолиа карда, мақоми император ва парламенти онро муайян кунед. 15. Дар бораи ҳизбҳои сиёсии Ҷопон маълумоти мухтасар диҳед. 16. Дар бораи сиёсати хориҷии Ҷопон дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX чихо гуфта метавонед? 17. Кадом далелҳо исботи онанд, ки дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX Ҷопон ба давлати пурқуввати империалистӣ табдил ёфтааст? 18. Дар бораи ҷанги солҳои 1894 – 1895 бар зидди Чин ва солҳои 1904 – 1905 бар зидди Русия маълумоти мухтасар диҳед. 19. Корея дар охири асри XIX – аввали асри XX дар кадом ҳолати сиёсӣ буд? 20. Пешрафти маданияи Ҷопони охири асри XIX – ибтидои асри XX-ро шарҳ диҳед. 21. Ҷопон кай аз шартномаҳои асоратоварӣ давлатҳои империалистӣ халос шуд? 22. Аз мавзӯи хулосаҳо бароред.

§ 32. ФИЛИППИН

Қисми зиёди Филиппинро Испания ханӯз дар охири асри XVI ишғол карда буд. Испаниҳо дар Филиппин режими мустамликавиरो ташкил карданд. Дар ин қор қалисон католиқӣ мақоми қалонро иҷро мекард. Он аҳолии ин кишварро зӯран насронӣ намуда, ба ҳукмронии мустамликадорони испанӣ ёрии бузург мерасонид.

Халқи Филиппин ба тақдир тан наметод. Он бе муқобилият сар намефаровард. Ба муқобили юги мустамликавии испаниҳо мубориза мебуд. Охири асри XVIII – аввали асри XIX дар Филиппин муборизаи миллию озодихоӣ вусъат меёбад. Дар ин бора шӯришҳои сершумор шаҳодат медиҳанд. Метавон шӯриши соли 1814-ро дар Илокос (ҷазираи Лусон) ва шӯриши солҳои 1841 – 1842-и ҷамоаи динии Хосеи Мукаддасро дар зери роҳбарии Аполинарио Де Ла Крус мисол овард.

Инқилоби Испанияи солҳои 1808 – 1812 ба вазъи ҷазираҳои Филиппин бетаъсир намонд. Ислоҳоте, ки дар Испания гузаронида шуд, қисман Филиппинро ҳам дар бар гирифт.

Ҳаракат барои ислоҳот. Нимаи дууми асри XIX дар таърихи Филиппин ба ҳаракати ислоҳотхоӣ дар ин ҷо рост омад. Генерал-губернатор Искиэрдо, ки дар ин вазифа аз соли 1871 буд, бар зидди мардуми маҳаллӣ ҷазоҳои сахтро раво медид. Садҳо озодандешони филиппинӣ зиндонӣ ва ё аз мамлакат ба ҷойҳои дурдаст бадарға карда мешуданд. Қосаи сабри мардуми Филиппин лабрез шуд. Ин ҳолат ҳатто аскаронро ҳам фаро гирифт. 2 январи соли 1872 коргарони силохонаи артиллерии баҳрии Кавит ва аскарони полки аз аҳолии маҳаллӣ иборатбуда шӯриш бардоштанд. Ин шӯришро ҳукуматдорони испанӣ паҳш карданд. Онҳо 17 феввали соли 1872 роҳбарони ҳаракати озодихоӣ Бургос, Гомес ва Самораро қатл намуданд. Испаниҳо дар рафти паҳши шӯриш террори худро бар зидди роҳбарони буржуазияи помещикии Филиппин низ равона карда, бо ҳамин дар байни халқи ин ҷо таъғоҳи охиринаи худро аз даст доданд. Филиппиниҳои зиёд барои аз ҷазо халос шудан ба хориҷа ва хусусан ба Испания фирор карданд. Дар ин ҷо гурезаҳои филиппиниро озодандешон ва ҷумхурихоҳон ба зери ҳимояи худ мегирифтанд.

Яке аз намояндагони барҷастаи ҳаракати ислоҳотхоҳони Филиппин Хосе Рисал тавассути асарҳои публицистии “Филиппин баъди 100 сол” ва “Дар бораи беҳудагии филиппиниҳо” ва хусусан романи машҳури “Ба ман даст нарасон!” меҳаҳад, ки вазъи гуломонаи мардуми Филиппинро ба ҳукуматдорони испанӣ нишон диҳад. Романи Рисал мардумро ба муқобили зулми мустамликавии испанӣ даъват мекард. Он дар тайёр кардани инқилоби Филиппин мақоми арзанда дорад.

Дар солҳои 80-уми асри XIX ҳаракати таблиғотӣ барои ислоҳот ба марҳалаи нави худ қадам ниҳод. Соли 1889 дар

Испания “Созмони Испанияю Филиппин” ташкил меёбад, ки он дар сафҳои худ мухоҷирони филиппинӣ ва намоёндагони буржуазияи озодихоҳи испаниро муттаҳид кард. Созмон дар назди худ вазифа гузошт, ки: 1) барои Филиппин истиқлолият талаб накарда, он ба музофоти Испания табдил дода шавад, 2) ислоҳот бо роҳи осоишта ба амал бароварда шавад, 3) роҳибони испанӣ аз ибодатхонаҳо пеш карда шуда, ба ҷои онҳо рӯҳониёни маҳаллӣ таъйин карда шаванд, 4) намоёндагони филиппиниҳо дар кортесҳо аз нав барқарор карда шаванд, 5) филиппиниҳо дар идораи давлат иштирок кунанд, 6) ҳама дар назди қонун баробар бошанд, 7) ба филиппиниҳо озодихоҳи демократӣ, аз он ҷумла озодии суҳан, маҷлисҳо ва матбуот кафолат дода шавад.

Аз моҳи феврари соли 1889 ҷопи рӯзномаи “Созмони Испанияю Филиппин” “Ла Солидаридад” шурӯъ гардид. Он дар бедории ҳисси миллии филиппиниҳо саҳми калон гузошт.

Фаъолияти ислоҳотхоҳӣ дар Филиппини солҳои 80-ум натиҷаи дилхоҳ наод. Соли 1892 муаллифи романи “Ба ман даст нарасон!” Рисал ба Филиппин баргашт ва моҳи июни ҳамон сол бо номи “Лигаи Филиппин” созмони ислоҳотхоҳонро ташкил намуд. Лига дар сафҳои худ намоёндагони табақаҳои гуногуни Филиппин – аз зиёниёни буржуазияи помешикӣ ҷар карда то намоёндагони буржуазияи майда ва табақаҳои поёни аҳолиро муттаҳид сохт. Вале ба “Лигаи Филиппин” муяссар нашуд, ки ба созмони оммавӣ сиёсӣ табдил ёбад. Ин ҷо ду сабаб буд. Сабаби якум ҳаби Рисал ва ба ҷазираи Минданао бадарға карда шудани ӯ буд. Сабаби дуюм он буд, ки ин вақт ҷи дар Испания ва ҷи дар Филиппин давраи ислоҳотхоҳӣ рӯ ба таназзул ниҳод. Фаъолияти “Лига” асосан ба ҷамъовариҳои маблағ маҳдуд шуда буд. Маблағи ҷамъовардашуда барои нашри адабиёти таблиғотӣ истифода бурда мешуд. “Лигаи Филиппин” охири соли 1893 пароканда шуд.

Дар байни асосгузорони “Лигаи Филиппин” Андреас Бонифасио низ буд. Ӯ моҳи июли соли 1892 ҷамъияти инқилобии “Катипунан” (“Иттиҳоди олии писарони барӯманди халқ”)-ро ташкил мекунад. Шумораи аъзои ҷамъият аз 300 нафари моҳи июл дар моҳи августи ҳамон сол то 30 ҳазор нафар афзуд. Ин созмон бар он ақида буд, ки мардум бояд барои истиқлолияти давлатии Филиппин мубориза барад. Принсипҳои идеологии “Катипунан” дар “10 васияти писарони ватан”-и Бонифасио ва “Таълимоти асосӣ”-и Эмилио Хасинто инъикос гардида буданд.

Соли 1895 “Катипунан” ба тайёрии бевоситаи Шӯриши мусаллаҳ мегузарад. Дар оғози соли 1896 пинҳонӣ рақами аввали рӯзномаи он “Калайян” (“Озодӣ”) аз ҷоп мебарояд. Ин рӯзнома дар паҳн намудани таблиғоти инқилобӣ дар Филиппин мақоми муҳим дошт.

Инқилоби Филиппин. То моҳи августи соли 1896 тайёри ба шӯриши мусаллаҳ ҳанӯз ба охир нарасида буд. “Катипунан” ба миқдори зарурӣ силоҳ ҳам надошт. Ҳамин вақт дар бораи нақшаи шӯриши “Катипунан” хонин ба ҳукуматдорони мустамликавӣ хабар медеҳад. Аз ҳамин сабаб зарурат ба миён омад, ки шӯриши яроқнок таъҷилан оғоз карда шавад.

23 августи соли 1896 Бонифасио аз деҳқадаи дурдасти хурди Балинтавак ба халқ муроҷиат кард, ки ба шӯриши мусаллаҳ бархезад. Ин муроҷиат дар таърихи Филиппин бо номи “Даъвати Балинтавак” машҳур аст. Қариб ҳамаи созмонҳои маҳаллии “Катипунан”, аз он ҷумла дар Лусони Марказӣ ва Ҷанубӣ ва ҳатто дар қазираҳои дурдасти Минданас ва Сулу ба шӯриш бархостанд.

Ҳукуматдорони испанӣ бар зидди иштирокчиёни инқилоб террори ваҳшиёнаро оғоз намуданд. Бисёр аъзоёни “Катипунан” дастгир ва ба қатл расонида шуданд. 30 декабри соли 1896 Рисал ҳам қатл карда шуд.

Дар масъалаи усули мубориза дар “Катипунан” ду ҷараён пайдо мешавад. Бонифасио ва Агиналдо роҳбарони ин ду ҷараён ба ҳам муқобил буданд. Ба Агиналдо муяссар шуд, ки дар байни шӯришчиён тавассути ҳилаю найранг обрӯи калон пайдо намуда, “Катипунан”-ро барҳам занад. Бо фармони Агиналдо 10 майи соли 1897 Бонифасио парронда мешавад. Баъди ин роҳбарии инқилоби Филиппин ба дасти Агиналдо мегузарад.

Мубориза дар байни инқилобчиён паҳш кардани инқилобро осон кард. Дар баробари паҳши шӯриш ва террори иштирокчиёни он испаниҳо нағз мефаҳмиданд, ки ин шӯришро танҳо тавассути силоҳ шикаст додан мушқил аст. Барои гуфтушунид яке аз иштирокчиёни собики ислохотхоҳон Педро Патерно дар байни Агиналдо ва генерал-губернатор Примо де Ривера миёнарав шуд. Ҳамин тариқ, гуфтушуниди ду тараф оғоз ёфт. 18 ноябри соли 1897 дар қароргоҳи ҳукумати инқилобии Биакна-Бато конститутсияи аввали Ҷумҳурии Филиппин эълон карда шуд. Дар ин ҷо дар бораи қатъи муборизаи яроқнокӣ

филиппиниҳо низ созишнома ба имзо расид. Аз тарафи худ ҳукуматдорони испанӣ ӯҳдадор шуданд, ки зарари ба филиппиниҳо расидаро ҷуброн мекунанд. Агиналдо ва ҳамсафони ӯ мамлакатро тарк намуданд. Ҳамин тариқ, роҳбарони инкилоб ба халқи Филиппин хиёнат карданд. Вале хиёнати Агиналдо ва ҳамсафони ӯ ба муборизаи инқилобии халқи Филиппин нукта нагузошт. Аллакай моҳи феврали соли 1898 муқовимати мусаллаҳонаи зидди Испания дар якҷанд ноҳияи мамлакат аз нав оғоз ёфт.

Ҷанги ИМА бар зидди Испания. Моҳи апрели соли 1898 ҷанги Испанияю ИМА оғоз гардид, ки он дар тақдир Филиппин мақоми халқунанда бозид. Америка барои ҳокимияти худро дар Филиппин барпо намудан аз муборизаи миллию озодихоҳии филиппиниҳо истифода бурд. Бо ин мақсад дипломатҳои Америка ва намоёндагони артиши ҳарбии баҳрин он ханӯз то оғози амалиёти ҷангии зидди Испания бо Агиналдо гуфтушунид карда, ваъда доданд, ки баъди озодшавии ҷазираҳои Филиппин ба ин давлат истиклолият медиҳанд. Ҳамин тариқ, амалиёти ҳарбии эскадран ИМА дар Филиппин бар зидди флоти Испания оғоз ёфт. 2 майи соли 1898 дар халиҷи Манила флоти Испания аз тарафи флоти ИМА торумор карда шуд. Флоти Америка охири моҳи май Агиналдоро дар киштии худ ба Манила овард. 12 июн Агиналдо дар Кавита истиклолияти Филиппинро эълон кард. Баъди ин шӯриш бо қувваи дучанд аз нав авҷ мегирад ва дар як муддати кӯтоҳ қариб тамоми Филиппин ба ҳокимияти инқилобӣ тобеъ мегардад. Ҳамин тариқ, халқи Филиппин ба зулми 300-солаи мустамликадорони испанӣ хотима гузошт.

Моҳи сентябри соли 1898 дар шаҳри Малолос (музофоти Булакан) маросими кушодашавии Конгресси инқилобии Филиппин доир гардид. Он Конститутсияи Ҷумҳурии Филиппинро қабул кард. Ин конститутсия дар он замон яке аз конститутсияҳои демократитарини ҷаҳон буд.

Ҷанги ИМА ва Филиппини солҳои 1899 – 1901. Ба халқи Филиппин муяссар нашуд, ки маҳсули истиклолияти ватани худро ҷашад. 10 декабри соли 1898 дар шаҳри Париж дар байни ИМА ва Испания Созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи он Испания Филиппинро ба империализми ИМА во гузошт. Ҳамин тариқ, тақдир халқи Филиппин бе ширкати он ҳал карда шуд. Моҳи

феврари соли 1899 ИМА бар зидди Филиппин амалиёти ҳарбире оғоз кард. Бо ҳамин ҷанги ИМА ва Филиппин сар шуд. ИМА то моҳи ноябри соли 1899 муқовимати муташаккили артиши Филиппинро барҳам дод. Бахори соли 1901 Агиналдо, ки аз тарафи америкоиҳо асир гирифта шуда буд, бори дуюм ба инқилоб хиёнат кард. Ӯ ба филиппиниҳо мурочиат кард, ки муқобилиятро алайҳи ИМА катъ кунанд.

Доираҳои ҳукмрони ИМА нағз мефаҳмиданд, ки онҳо наметавонанд Филиппинро мисли испаниҳо идора кунанд. Барои ҳамин ба роҳбарияти буржуазияи помещикии ҷазираҳои Филиппин гузашт карданд. Соли 1902 дар ИМА барои муайян намудани мақоми мустамликавии Филиппин қонун қабул карда шуд. Мувофиқи қонун намояндагони халқи маҳаллӣ ба идораи Филиппин роҳ дода шуданд. Ассамблеяи интихобии Филиппин ташкил гардид. Он гӯё палатаи поёнии парламенти Филиппин буд. Аъзоёни палатаи болоӣ аз тарафи маъмурияти мустамликавии ИМА таъйин мегардиданд. Ин палата “Комиссияи Филиппин” ном дошт. Ҳокимияти иҷроия дар дасти генерал-губернатори америкой буд. Ӯ ҳуқуқи “вето”, яъне “рад мекунам”-ро дошт.

Соли 1907 ба Ассамблеяи Филиппин интихоботи нахустин доир гардид. Дар он Ҳизби Миллӣ, ки навташкил буд, галаба кард. Ин ҳизб эълон дошт, ки истиклолияти давлатии Филиппин тавассути муборизаи осоиштаи парламентӣ ба даст дароварда мешавад.

Ҳамин тариқ, Филиппин аз зери зулми Испания озод шуда, ба манбаи ашёи хом ва бозори фурӯши молҳои саноатии ИМА табдил ёфт.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1814 — шӯриш дар Илокос – (ҷазираи Лусон)
- 1841-1842 — шӯриши ҷамоаи динии Хосеи Муқаддас дар зери роҳбарии Аполинарио Де Ла Крус
- 1808-1812 — инқилоб дар Испания
- 1871 — дар Филиппин ба вазифаи генерал-губернаторӣ шурӯъ кардани Искиэрдо
- 21.1872 — шӯриши коргарони силоҳхонаи артиллерии баҳрии Кевит ва аскарони полки аз аҳолии маҳаллӣ иборатбуда

- 17.II.1872 — аз тарафи мустамликадорони испанӣ қатл карда шудани Бургос, Гомес ва Самора – роҳбарони ҳаракати озодихоҳии халқи Филиппин
- II.1889 — оғози ҷоп шудани рӯзномаи “Созмони Испанияю Филиппин” “Ла Солидарidad”
- VI.1892 — аз тарафи муаллифи романи “Ба ман даст нарасон!” Рисал ташкил карда шудани “Лигаи Филиппин”
- Охири 1893 — пароканда шудани “Лигаи Филиппин”
- VII.1892 — собиқ узви “Лигаи Филиппин” Андреас Бонифасио ҷамъияти инқилобии “Катипунан”-ро ташкил мекунад
- 1895 — тайёрии “Катипунан” ба шӯриш
- Оғози 1896 — пинҳонӣ баромадани рақами аввали рӯзномаи “Катипунан” “Калайян” (“Озодӣ”)
- 23.VIII.1896 — мардумро аз ҷазираи дурдасти Балинтавак ба шӯриши мусаллаҳ даъват кардани Бонифасио
- 30.XII.1896 — аз тарафи испаниҳо қатл карда шудани Рисал
- 10.V.1897 — бо фармони Агиналдо парронда шудани роҳбари “Лигаи Филиппин” Бонифасио
- 18.XI.1897 — қабул карда шудани Конститутсияи аввалини Ҷумҳурии Филиппин
- II.1898 — муқовимати мусаллаҳонаи филиппиниҳо бар зидди Испания
- IV.1898 — оғози ҷанги ИМА ва Испания
- 2.V.1898 — дар халиҷи Манила аз тарафи флоти ИМА торумор карда шудани флоти Испания
- 12.VI.1898 — дар Кавита аз тарафи Агиналдо эълон карда шудани истиклолияти Филиппин
- IX.1898 — дар шаҳри Малолос – музофоти Булакан – кушода шудани Конгресси инқилобии Филиппин. Аз тарафи он қабул карда шудани Конститутсияи дуюми Ҷумҳурии Филиппин
- 1899-1901 — ҷанги ИМА ва Филиппин
- 10.XI.1898 — мувофиқи Созишномаи сулҳи Париж ба ИМА воғузур шудани Филиппин
- II.1899 — оғози амалиёти ҳарбии ИМА бар зидди Филиппин

- 10.XI.1899 — шикаст хӯрдани Филиппин дар ҷанги зидди ИМА
- 1902 — дар ИМА қабул карда шудани қонун марбут ба мақоми Филиппин
- 1907 — доир гардидани интихобот ба Ассамблеяи Филиппин

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Филиппинро Испания кай ба мустамликаи худ таъдил дода буд?
2. Оё инқилоби испании солҳои 1808 – 1812 ба вазъи сиёсӣ ва иқтисодии Филиппин таъсир расонид?
3. Ҳаракати ислохотхӯӣ дар Филиппин кай оғоз ёфт? Шӯриши 2 январи соли 1872-и қормандони силоҳхонаҳои артиллерии баҳрии Квит ва аскарони полки маҳаллиро шарҳ диҳед.
4. Ҳукумати мустамликавии Испания ба шӯришчиён чӣ хел ҷазо дод?
5. Дар бораи Хосе Рисал ва асарҳои ӯ чӣҳо медонед?
6. Дар бораи фаъолияти “Созмони Испанию Филиппин” нақл кунед.
7. Оё фаъолияти ислохотхӯҳои Филиппин дар солҳои 80-уми асри XIX ягон натиҷаи мусбат дод? Чаро он барҳам хӯрд?
8. Дар бораи “Катипунан” маълумот диҳед.
9. Инқилоби Филиппин чӣ тавр оғоз ёфт? Оё дар шикаст хӯрдани он Агиналдо “сахм” гузошта буд?
10. Филиппин кай ва чӣ тавр ба ихтиёри ИМА гузашт?
11. Ҷанги солҳои 1899 – 1901-и ИМА ва Филиппинро маънидод кунед.
12. ИМА Филиппинро чӣ тавр идора мекард?
13. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

§ 33–34. ВЕТНАМ

Ҷануби Ветнамро ишғол кардани Фаронса. Моҳи августи соли 1858 эскадран киштиҳои Фаронсаю Испания бо баҳонаи дифои воизони насронӣ ба бандари Дананг даромада хоستانд, ки пойтахти империя – шаҳри Хюеро забт кунанд. Императори Ветнам ба муқобили истилогарон зиёда аз 4000 нафар аскарони якҷаҷини худро фиристод. Вале дар ин ҷо дар байни тарафҳо задухӯрд ба амал наомад. Фармондеҳи фаронсавӣ эскадран киштиҳои худро ба поёноби дарёи Меконг равоӣ кард. Дар ин ҷо сипоҳиёни Фаронса шаҳри Сайгонро ишғол карда, худашон дар муҳосира монданд.

Дар шароити мушқил сипоҳиёни Ветнам тавонистанд, ки муборизаи муташаккилонаро бар зидди истилогарони Фаронса

ташкил кунанд. Дар Дананг зуд якчанд истеҳком сохта шуданд. Сарфармондеҳи артиш дар Куангнам Нгуен Чи Фионги ботаҷриба таъйин карда шуд.

Моҳи март соли 1860 сипохиёни Фаронса шикасти худро эътироф карда, Данангро тарк карданд. Қувваҳои асосии Фаронса ба Чин равоӣ карда шуданд, чунки ин вақт Фаронса бо ҳамроҳии Англия бар зидди ин давлат мечангиданд. Баъди ғалаба бар Чин ва бо он бастанӣ созишномаҳои нобаробар Фаронса қувваҳои асосии худро аз нав бар зидди Ветнам равоӣ кард. Моҳи февралӣ соли 1861 амалиёти ҷангии артиши Фаронса бар зидди Ветнам аз нав оғоз ёфта, то моҳи март соли 1862 он се музофоти Ветнами Ҷанубӣ – Зя-Дин, Динътионг (Митхо) ва Бенхоаро ишғол намуд.

Сарбозони ветнамӣ алайҳи фаронсавиҳо муқобилияти саҳт нишон дода, ба душман талафоти калон меоданд. Вале оқибат лашкари Фаронса ба сипохиёни Ветнам шикаст доданд ва 5 июни соли 1862 дар Сайгон байни онҳо созишномаи сулҳ ба имзо расид. Мувофиқи ин созишнома Фаронса музофотҳои ҷанубии Зя-Дин, Дин-Туонг, Биен-Хоа ва ҷазираҳои Кандаоро ба даст даровард. Ветнам ба Фаронса 20 млн франк товони ҷанг дод, тоҷирони Фаронса ҳуқуқ пайдо карданд, ки дар бандарҳои Дананг, Балак, Куангин ва соҳили Меконг – то сарҳади Камбоҷа молҳои худро фурӯшанд.

Ҳиндучин барои Фаронса аҳамияти калони стратегӣ дошт. Он дар мубориза барои ишғоли ҷануби Чин тақягоҳи бозътимод шуда метавонист. Барои ҳамин он дар назди худ вазифа гузошт, ки Камбоҷаро низ забт кунад. Соли 1863 флоти бо тирӯ тӯп хуб мусаллаҳбудаи Фаронса ба хоки Камбоҷа ҳуҷум кард. Шоҳи Камбоҷа аз тарс бе муқобилият тобеияти давлати худро ба Фаронса эълон кард. Ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Ветнами Ҷанубӣ соли 1867 сурат гирифт. Ин вақт фаронсавиҳо бо баҳонаи паҳш кардани нуқтаҳои муқовимат сипохиёни худро ба се музофоти боқимондаи Ҷануб – Вин-Лонг, Ан-Зянг ва Ха-Тиен дохил карданд, ки ин иқдом рӯируст вайрон карда шудани Созишномаи соли 1862 буд.

Ветнамро пурра ишғол кардани Фаронса. Баъди ба охир расидани ҷанги Фаронса ва Пруссия (солҳои 1870 – 1871) Фаронса барои Ветнами Шимолиро ҳам ба мустамликаи худ табдил додан тайёри дид. Соли 1873 бо сардории Гарние 2

киштии ҳарбии Фаронса аз тарафи резишгоҳи дарёи Сурх то Ханой омада расиданд. Субҳидаи 20 ноябр фаронсавиҳо ба қалъаи Ханой ҳучум карда, баъди фатҳи он шаҳро ҳам ба даст дароварданд. Баъди як моҳ онҳо поёноби дарёи Сурхро ишғол намуданд. Вале халқи Ветнам бар зидди истилогарони Фаронса муқобилияти саҳт нишон меод. Дар яке аз ҷангҳои назди Ханой фаронсавиҳо шикаст хӯрданд. Гарни дар он ҷо ҳалок гардид. Тарафи Фаронса дар зери фишори муборизаи миллию озодихоҳии халқи Ветнам ва иштирокчиёни шӯриши Тайпинҳои Чин (дастаи калони онҳо баъди шикастхӯрӣ бо номи “Байрақҳои сиёҳ” барои ёрӣ ба Ветнам омада буданд) маҷбур шуданд, ки бо қасри Хюе гуфтушунид кунанд. Намояндагони Фаронса ва Ветнам 15 март соли 1874 дар Сайгон ба созишномае имзо гузоштанд, ки мувофиқи он Ветнам ӯҳдадор шуд, ки сиёсати хориҷии худро бо Фаронса “ҳамоҳанг” кунад. Бе розигии Фаронса ягон қисми Ветнам ба давлати дигар воғузур карда намешавад. Ҳуқуқҳои Фаронса оид ба ҷануби Ветнам тасдиқ гардид. Ба шаҳрвандони Фаронса дар Ветнам ҳуқуқи дахлнопазирӣ дода шуд. Барои хориҷиён киштигардӣ дар дарёи Сурх, бандари шаҳри Ханой ва бандарҳои соҳилҳои Шимоли Ветнам озод эълон карда шуд.

Давраи дуюми аз тарафи Фаронса забт карда шудани Ветнами Шимолӣ ба солҳои 80-уми асри XIX рост омад. Моҳи апрели соли 1882 сипоҳиёни Фаронса дар зери роҳбарии Ривьера Ханойро ишғол карданд. Амалиётҳои ҳарбӣ поёноби дарёи Сурхро фаро гирифтанд. Доираҳои ҳукмрони Ветнам сару калобаи худро гум карда, ҷӣ кор карданашонро намедонистанд. Император Ти Дик Чун соли 1874 Чинро ба ёрӣ даъват карда буд. Он вақт ҳукумати Чин ба Ветнам ёрӣ нарасонд. Ин дафъа ҳукумати Чин дид, ки бо ин ҷанги худ Фаронса ба ҷануби Чин ҳам таҳдид мекунад, қарор дод, ки артиши худро ба Ветнами Шимолӣ дарорад. Артиши Чин дар Ветнам тобистони соли 1883 қариб 25 ҳазор нафарро ташкил намояд ҳам, соли 1882 ва аввалҳои соли 1883 бар зидди артиши Фаронса амалиёти фаъолонаи ҷангӣ набурд. Моҳи март соли 1883 артиши Фаронса Ханой ва шаҳри Намдинро ишғол намуд. Баъди моҳи июли соли 1883 вафот кардани император Ти Дик муборизаи гурӯҳҳои гуногуни дарборӣ барои ҳокимият тезу тунд мешавад. Ин ҳолат ба фонидаи истилогарони Фаронса буд. Моҳи июли соли 1883 эскадраи

Фаронса дар зери фармондеҳии адмирал Курбе бандар ва истехкоми наздизоҳилии Тхуананро, ки воқеан дарвозаи пойтахти мамлакат – шаҳри Хюе буд, гулӯлаборон кард. Ҳукумати Ветнам ба гулӯлаборонкунии киштиҳои Фаронса тоб наоварда, таслим шуд ва 25 августи соли 1883 ба Созишномаи сулҳ имзо кард. Моддаи аввали ин созишнома протекторати Фаронсаро бар Ветнам эълон мекард.

Баъди ин артиши Фаронса ба сарҳадҳои ҷанубии Чин наздик шуд. Фаронса бо роҳи дипломатӣ ҳукумати Чинро маҷбур кард, ки 11 майи соли 1884 дар Тяньзин дар бораи “дӯстӣ ва ҳамсоҷгии нек” қарордод имзо кунад. Қарордоди мазкур Фаронсаро ӯҳдадор кард, ки дахлнопазирии сарҳадҳои ҷанубии Чинро эътироф кунад. Чин бошад, эътибор доштани созишномаҳои Фаронсаро бо Ветнам тасдиқ намуд. Инчунин Чин ӯҳдадор шуд, ки артиши худро аз Ветнам мебарорад ва сарҳадҳои Чинро Ветнамро барои тичорати Фаронса мекушояд.

Ба имзо расидани қарордоди мазкур ба Фаронса имконият дод, ки 6 июни соли 1884 бо дарбори императори Ветнам шартномаи ниҳоиро ба имзо расонад. Матни он дар Париж тайёр карда шуда буд. Ин шартномаи нави асоратовар маънии онро дошт, ки истиқлолияти Ветнам ба охир расид ва он пурра ба мустамликаи Фаронса табдил ёфт.

Фаронса Ветнамро ба зери дасти худ дароварда, онро ҷанд пора кард. Акнун Ветнами муттаҳид вучуд надошт. Он аз Баққи (Ветнами Шимолӣ), Чунгқи (Ветнами Марказӣ) ва Намқи (Ветнами Ҷанубӣ) иборат шуд. Империализми Фаронса ба ин се пора мувофиқ номҳои Тонкин (Ветнами Шимолӣ), Аннам (Ветнами Марказӣ) ва Кохинхинро (Ветнами Ҷанубӣ) дод.

Баъди дар Ветнам мустаҳкам кардани мавқеи худ империализми Фаронса хост, ки ба музофотҳои ҷанубии Чин сар дарорад. Баъди ба имзо расонидани Созишномаи 6 июни соли 1884 намояндагони Фаронса барои резонидани обрӯи Чин дар Хюе мӯҳреро намоишкорона сӯзониданд, ки онро императори Чин ҳамчун нишонаи пуштибон ба императори Ветнам дода буд, ки ӯ Ветнамро идора кунад. Ба ин хотир 17 августи соли 1884 Пекин ба Фаронса эътироз баён кард. Барои он ки Чин ҳокимияти Фаронсаро бар Ветнам пурра эътироф кунад, Фаронса бар зидди Чин амалиёти ҳарбиро оғоз намуд. Ба эскадраи адмирал Курбе фармон дода шуд, ки соҳилҳои Чинро гулӯлаборон кунад. Ҳамин

тариқ, чанги Фаронсаю Чин оғоз ёфт. Ҳукумати Чин ба Тонкин артиши мунтазами худро равон кард. Чангҳо дар самти Лангшон сурат гирифтанд. Артиши чиноию ветнамӣ бар зидди фаронсавиҳо муқобилияти шадид нишон медод. Моҳи март соли 1885 онҳо ҳатто Лангшонро аз душман бозпас гирифтанд.

Вале чанг кашол ёфт ва кабинети Ж. Ферри бе иҷозати парламенти Фаронса наметавонист, ки барои идома ёфтани ин чанг қарзҳои нав бигирад. Аз тарафи дигар, ҳукумати Чин ба чанги дуру дароз тоб наоварда, тарафи Фаронсаро ба гуфтушунид даъват кард. Моҳи июни соли 1885 дар Тяньзин Созишномаи нав ба имзо расид, ки мувофиқи он Чин протекторати Фаронсаро бар Вьетнам эътироф кард.

Ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Вьетнам. Дар Вьетнам режими мустамликавии Фаронса ба муборизаи миллию озодихоҳии Вьетнам рӯ ба рӯ шуд. Дар солҳои 80 – 90-уми асри XIX ҳаракати зидди Фаронса бо номи “қон вионг” (“ҳифзи император”), ё ки “ветхан” (“ҳаракати олимон”) машҳур аст. Ба он ватандӯсти матин Фан-дин-Фунг роҳбарӣ мекард.

3 июни соли 1885 ба Хюге сарфармондеҳи нерӯҳои экспедитсионии Фаронса де Курсей омада, талаб мекунад, ки ҳукуматдорони Вьетнам пурра ба маъмурияти Фаронса итоат кунанд. Барои муҳокимаи ин талаб Шӯрои давлатӣ чамъ омад. Қисми иштирокчиёни ҷаласа бар он ақида буданд, ки ба истило шудани мамлакат тан дода, ба фаронсавиҳо итоат кардан лозим аст. Қисми дигари онҳо бар зидди мустамликадорон муборизаи мусаллаҳона бурданро тақозо карданд. Ба ин гурӯҳ ёвари император Тон-гхат-Тхуат ҳам дохил буд. Ӯ тавонист император Хам Нгиро бовар кунонад, ки бар зидди Фаронса ба мубориза бархостан лозим аст. Шаби 3-юми июн артиши Вьетнам ба қалъаи

**Чанги
чирикхон Вьетнам
ба муқобили
мустамликадорони
Фаронса**

Хюе хучум карданд, вале ба фаронсавиҳо муяссар шуд, ки ин хучумро зада гардонанд ва шӯришро дар Хюе пахш кунанд. Император Хам Нги бо аҳли рикоби худ мачбур шуд, ки ба яке аз музофотҳои марказӣ – ба Куангчӣ фирор кунад. Аз он ҷо Хам Нги бо сипоҳаш ба Шимол рафта, музофоти Тханхоаро ишғол кард. Вале моҳи ноябри соли 1888 ӯро фаронсавиҳо дастгир карда ба Алчазонр бадарга намуданд. Тон-тхат-Тхуат ба ёрии император мешитобад, вале дар роҳ ҳалок мешавад.

Ватандӯстони Ветнами Марказӣ ва Шимолӣ бар зидди истилогарони Фаронса муборизаи қаҳрамонона мебуданд. Дар байни онҳо Де Тхам машҳур буд. Ӯ истеъдоди ғавқулоддан ҳарбию ташкилотчигӣ дошт. Де Тхам дастаҳои дехқонон, “Байракҳои сиёҳ” ва қабилаҳои кӯхистониро муттаҳид карда, бар зидди фаронсавиҳо то дами вопасин мубориза бурд.

Огози асри XX дар ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнам ду чараён мушоҳида карда шуд – чараёни ҷумҳурихоҳон ва чараёни ислохотхоҳон. Ба чараёни якум Фан-бой-Тяу роҳбарӣ мекард. Ин чараён бар он ақида буд, ки мустамликадорони Фаронсаро пеш карда, дар Ветнам низоми шоҳии конститусионӣ ташкил кардан лозим аст. Ҷонибдорони ҷумҳурӣ ба ҷамъияти пинҳонкори “Донг-зу” (“Мурочиат ба Шарк”) дохил буданд. Онҳо муборизаи мусаллаҳонаро ҳамчун воситаи амалӣ гардидани ормонҳои худ рад мекарданд. Роҳбари чараёни ислохотхоҳон Фан-тю-Чин буд. Ин чараён ҷонибдори дар асоси ислохот дигаргун сохтани мамлакат буд. Чараёни ислохотхоҳон дар дигаргунсозии Ветнам ҳамкориро бо Фаронса рад намекард. Пайравони Фан-тю-Чин дар ҷамъияти “Зуй-тан” (“Дигаргунсозӣ”) муттаҳид шуда буданд.

Соли 1908 ҷамъияти “Зуй-тан” барои дастгирии мутлақият ва аз нав барқарор кардани ҳокимияти император Тхан Тхай намоиш ташкил намуд, ки он ба шӯриш табдил ёфт. Империалистони Фаронса ин шӯришро пахш карданд. Фан-тю-Чин бадарга карда шуд.

Фан-бой-Тяу ин вақт дар муҳочират буд. Бо иштироки ӯ дар Чопон ва ҷойҳои дигар созмонҳои ватандӯстонаи “Ҷамъияти тичоратии Ветнам”, “Лигаи Осиеи Шаркӣ” ва “Ҷамъияти эҳёи Ветнам” ташкил карда шуданд. Соли 1912 дар Гонконг (Сянган) ҳукумати муваққатии Ветнам ташкил карда шуд, ки дар он Фан-бой-Тяу мансабҳои ноиби нахуствазир ва вазири корҳои

хориҷиро ба ӯҳда дошт. Соли 1914 бо талаби генерал-губернатори Фаронса ҳукуматдорони Гонконг Фан-бой-Тяуро ба маҳбас партофтанд.

Ташкил додани Иттифоқи Ҳиндучин. Соли 1887 мустамликадорони Фаронса Кохинхин, Аннам ва Тонкинро бо ҳамроҳии Камбоҷа дар Иттифоқи Ҳиндучин муттаҳид намуданд. Соли 1889 ба ин иттифок Лаосро низ ҳамроҳ карданд.

Сарвари идораи марказиятноки Иттифоқи Ҳиндучин генерал-губернатор ба ҳисоб мерафт. Қароргоҳи ӯ дар Сайгон буд. Дар ҳузури генерал-губернатор Шӯрои Олии Ҳиндучин амал мекард. Он мақоми маслиҳатӣ дошт. Ҳайати ин Шӯро асосан аз амалдорони фаронсавие, ки дар маъмурияти мустамликавӣ вазифаҳои калонро ишғол мекарданд (губернатори Кохинхин, ҳокимони олимақоми фаронсавии Аннам, Тонкин ва ғайра), иборат буд. Ғайр аз ин ба ҳайати Шӯро ду намоёнди баландмартабаи ветнамӣ, ки онҳоро генерал-губернатор таъйин мекард, дохил буданд. Дар идораи ҳокимони Аннам, Камбоҷа ва Луангпробанга (Лаос) намоёндагони баландмақоми фаронсавӣ низ ҳузур доштанд. Тамоми ҳокимият ғайрирасмӣ дар дасти онҳо буд. Тонкинро низ фаронсавӣ сарварӣ мекард. Кохинхин бошад, дар зери идораи губернатори Фаронса буд.

Фаронса чорабиниҳои маъмурию сиёсии худро дар Ветнам барои дар ин ҷо мустаҳкам кардани маҳкеи иқтисодии худ ба амал мебаровард. Дар натиҷаи ин сармояи Фаронса бе ягон мамоният ба Ҳиндучин ворид мегардид. Тоҷирони Фаронса аз харидани ашёи хоми арзон ва савдои молҳои саноатии худ даромади калон ба даст мебароварданд.

ХУЧЧАТ

СОЛИ 1862 ДАР САЙГОН БАСТА ШУДАНИ ШАРТНОМА ДАР БАЙНИ ФАРОНСА ВА ВЕТНАМ

Ин шартнома Созишномаи нахустине буд, ки қувваи воқеӣ дошт. Он натиҷаи тачовузи мустамликавии Фаронсаю Испания буда, ба ҷанги солҳои 1858 – 1862 мубаддал гашт. Аз ҳамон вақт сар карда Ветнам ба мустамликаҳои Фаронса таъдир ёфтани мегирад.

Моддаи 1. Минбаъд дар байни императори Фаронса ва маликаи Испания аз як тараф ва шоҳи Аннам, аз тарафи дигар, сулҳи абадӣ ҳукмрон мегардад.

Моддаи 2. Райяти Фаронса ва Испания метавонанд дар шоҳигарии Аннам пайравии таълимоти насронӣ бошанд, райяти Аннам, метавонанд дини насрониро озодона қабул кунанд; зӯран насронӣ гардонидани онҳое, ки инро намехоҳанд, манъ карда мешавад.

Моддаи 3. Се музофот – Биен-Хоа, Зя-Дин ва Дин-Туонг, инчунин қазиран Пуло-Кондор тавассути шартномаи мазкур пурра ба идораи императории Фаронса дода мешаванд.

Ғайр аз ин, тоҷирони Фаронса метавонанд дар дарёи бузурги Камбоҷа дар ҳар гуна кишти шино карда, ба тичорат машғул шаванд; ин дарё, аз ҷумла барои он киштиҳои ҳарбии Фаронса, ки ба он ҷо барои таъмини амният фиристода мешаванд, низ кушода аст.

Моддаи 4. Агар аз рӯзи пайдор гардидани сулҳ ягон давлати хориҷа хоҳад, ки қисми қаламрави Аннамро ба даст дарорад, (барои ин) аз игво ва ё бастании шартнома истифода барад, пас шоҳи Аннам (дар ин бора) ба императории Фаронса иттилоъ дода, ба ӯ дар ҳалли қори ҷрӣ ба шоҳи Аннам озодии пурра медиҳад. Агар дар шартномае, ки шоҳ (Аннам) ба давлати хориҷа бастааст, дар бораи (ба ин давлат) вогузори қаламрав суҳан рафта бошад, пас барои ин қор амри императории Фаронса тақозо карда мешавад.

Моддаи 5. Раияти империяи Фаронса ва шоҳигарии Испания дар се бандар озодона тичорат карда метавонанд: Туран, Балат ва Куан-Ан.

Раияти Аннам метавонанд мувофиқи қондаҳои муқарраргардида дар бандарҳои Фаронса ва Испания озодона тичорат кунанд.

Агар ягон давлати хориҷӣ бо шоҳигарии Аннам тичорат кунад, пас раияти ин давлат он ҳуқуқи мусоидро гирифта наметавонанд, ки раияти Фаронса ва Испания дар Аннам дар ихтиёри худ доранд.

Моддаи 8. Шоҳигарии Аннам дар давоми се сол вазифадор аст, ки ба маблағи 4 млн доллар зарари расонидаашро ҷуброн кунад...

Аз сабаби он ки дар Аннам доллар дар муомилот нест, арзиши як доллар ба 0,72 таэл мувофиқ доништа мешавад.

Моддаи 9. Агар ягон ҷинояткори вьетнамӣ, роҳзан ва ё исёнгар ғоратгарӣ кунад ва ё дар қаламрави ба Фаронса тааллуқдошта исён бардорад ва ё европаи дар ягон ҷиноят олуида дар қаламрави Аннам пинҳон шуда бошад, пас дар баробари аз тарафи ҳукуматдорони Фаронса дар ин бора ба ҳокимияти Аннам хабар додан, номбурдан охири бояд ҷидду ҷаҳди худро барои боздошт ва додани ҷинояткор раво кунанд.

Нисбати ҷинояткорон, роҳзанон ва ё исёнгарони вьетнамӣ, ки дар ягон ҷиноят муттаҳам карда шудаанд ва дар қаламрави ба Фаронса тааллуқдошта паноҳ мебаранд, низ ҳамин тавр рафтор карда мешавад.

Моддаи 10. Соқинони се музофот – Вин-Лонг, Ан-Зян ва Жа-Тиен – дар се музофоте, ки ба Фаронса тааллуқ доранд ва ба қонунҳои амалкунанда итлоат мекунанд, метавонанд озодона тичорат кунанд; бурдани сипоҳ, силоҳ ва захираҳои ҳуруқворӣ дар байни музофотҳои номбурда ва Кохинхин бояд танҳо тавассути роҳи баҳрӣ иҷро карда шавад. Вале императории Фаронса ба нақлиёте, ки ба Камбоҷа раҳсипор аст, ба ноҳияи Ми-Тхо, ки Куа-Тиен номида мешавад, роҳ мекушояд, ба шарт ки ҳукуматдорони Вьетнам дар ин бора ба намояндаи империя хабар диҳанд, то ки ӯ бо роҳхат таъмин карда шавад. Дар ҳолати вайрон кардани ин дастур ва иҷозати дахлдор пайдо шудани ягон нақлиёт ва ҳаман бори он мусоидра ва нест карда мешавад.

Моддаи 11. То додани дастури нав қалъаи Вин-Лонг аз тарафи артиши Фаронса ишғол карда мешавад. Онҳо бо ин роҳ ба фаъолияти амалдорони Аннам монеъ мешаванд. Қалъа ҳамон вақт ба шоҳи Аннам баргардонида мешавад, ки исёни дар музофотҳои Зя-Дин ва Дин-Туонг бо фармони ӯ ба амаломадаро боздорад ва илҳомбахшони ин исён музофотҳои номбурдаро тарк кунанд.

САНАҲОИ МУҲИМ

- VIII.1858 — ба Ветнам ҳамла кардани эскадраи киштиҳои Фаронса ва Испания
- III.1860 — дар Ветнам шикаст хӯрдани сипоҳиёни Фаронса
- II.1861 — дар Ветнам аз нав оғоз ёфтани амалиётҳои ҳарбии Фаронса
- III.1862 — музофотҳои Ветнами Ҷанубии Зя-Дин, Дин-Туонг ва Бен-Хоаро ишғол кардани артиши Фаронса
- 5.VI.1862 — дар Сайгон дар байни Ветнам ва Фаронса ба имзо расидани созишномаи сулҳ. Мувофиқи он Фаронса музофотҳои Зя-Дин, Дин-Туонг, Бен-Хоа ва ҷазираҳои Кондаоро ба даст даровард
- 1867 — оғози ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Ветнам
- 20.XI.1873 — ҳуҷуми Фаронса ба қалъаи Ханой
- 15.III.1874 — баъди ғалабаи Фаронса дар Сайгон бо Ветнам бастанани созишномаи сулҳ
- IV.1882 — дар зери фармондеҳии Ривера Ханойро ишғол кардани артиши Фаронса
- 1874 — Чинро ба ёрӣ даъват кардани императори Ветнам Ти Дик Чин
- 25.VIII.1883 — бастанани Созишномаи сулҳ дар байни Фаронса ва Ветнам, ки он протекторати Фаронсаро бар Ветнам муқаррар намуд
- 11.V.1884 — имзо гузоштани қарордод дар бораи “дӯстӣ ва ҳамсоягии нек” дар байни Фаронса ва Чин
- 6.VI.1884 — ба Созишномаи ниҳой имзо гузоштани Ветнам ва Фаронса, ки он пурра ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Ветнамро тасдиқ намуд
- 17.VIII.1884 — эътирози Пекин барои мӯҳри ба шоҳи Ветнам додаи императори Чинро сӯзонидани фаронсавиҳо
- III.1885 — дар Тяньсин ба имзо расидани созишма дар байни Чин ва Фаронса, ки мувофиқи он Чин протекторати Фаронсаро бар Ветнам эътироф кард

- 3.VI.1885 — сарфармондеҳи артиши Фаронса дар Ветнам аз ҳукумати Ветнам талаб кард, ки он пурра ба маъмурияти Фаронса итоат кунад
- XI.1888 — императори Ветнам Хам Нгиро дастгир намуда, ба Алчазонр бадарға кардани фаронсавиён
- 1812 — дар Гонконг(Сянган) ташкил карда шудани, Ҳукумати Муваққати Ветнам
- 1887 — Кохинхин, Аннам ва Тонкинро бо ҳамроҳии Камбоҷа дар Иттифоқи Ҳиндучин муттаҳид кардани мустамликадорони Фаронса
- 1889 — ба Иттифоқи Ҳиндучин ҳамроҳ карда шудани Лаос

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чанги Фаронса барои ишғоли Ветнами Қанубӣ кай оғоз ёфтааст?
2. Дар бораи Созишномаи сулҳи 5 июни соли 1862 Фаронса ва Ветнам маълумот диҳед.
3. Ҳиндучин барои Фаронса чӣ аҳамият дошт?
4. Камбоҷа кай ва чӣ тавр ба Фаронса тобеъ карда шуд?
5. Дар бораи чанги Фаронса бар зидди Ветнами солҳои 1873 – 1874 чихоро медонед?
6. Моҳияти Созишномаи сулҳи Фаронса ва Ветнамро аз 15 март соли 1874 шарҳ диҳед. Оё ин шартнома ба истиклолияти Ветнам хотима гузошт?
7. Дар бораи чанги Фаронсаи солҳои 1882 – 1883 бар зидди Ветнам нақл кунед. Он ба чӣ натиҷа анҷом ёфт?
8. Чин ба воқеаҳои чанги Фаронса дар Ветнам чӣ дахл дошт?
9. Оё баъди ишғоли Ветнам Фаронса онро дар муттаҳидӣ нигоҳ дошт?
10. Моҳияти Созишномаи байни Чин ва Фаронсаи моҳи июни соли 1885-ро шарҳ диҳед.
11. Далелҳои биёред, ки дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнам шаҳодат диҳанд.
12. Кадом чараҳои ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Ветнамро медонед? Онҳоро шарҳ диҳед.
13. Мустамликадорон чӣ тавр шӯриши зидди Фаронсаро пахш карданд? Роҳбарони шӯриш ва императори Ветнам кучо шуданд?
14. Иттифоқи Ҳиндучин кай ва чӣ тавр ташкил дода шуд? Ба он кадом сарзаминҳои Ҳиндучин дохил карда шуданд?
15. Фаронса Иттифоқи Ҳиндучинро чӣ тавр идора мекард?
16. Ҳуччатро хонда аз он хулоса бароред.

§ 35. ИНДОНЕЗИЯ

Сни̇сати иктисодии Ҳолландия дар Индонезия. Солҳои 50 ва 60-уми асри XIX дар Индонезия муносибатҳои сармоядорӣ ба вуҷуд омаданд. Бо шарофати ҳамин дар зарфи солҳои 1850 – 1880 даромади Ҳолландия аз Индонезия хеле афзуда, сеяки бучаи мамлакатро ташкил кард. Дар ин солҳо Ҳолландия аз Индонезия зиёда аз 850 млн гулден даромади холис гирифтааст.

Буржуазияи саноатӣ охишта-охишта пурқувват шуда, барзидди буржуазияи тиҷоратию молиявӣ ба мубориза бархост ва аз ҳукумати Ҳолландия талаб кард, ки монеаҳои ба ӯ ҳалал расонанда аз байн бардошта шаванд. Оқибат ин гурӯҳи буржуазияи Ҳолландия ба мақсад расид. Соли 1864 парламенти мамлакат “Қонун дар бораи ҳисобот”-ро қабул кард, ки мувофиқи он идораи Индонезия аз зери ҳокимияти яққаю танҳои шох бароварда шуд. Акнун бучаи ширкати Ост-Индра парламенти Ҳолландия тасдиқ мекард.

Барои фаъолияти озодонаи буржуазияи саноатӣ ва молиявии Ҳолландия дар Индонезия системаи “зироатҳои маҷбурӣ” ҳалал мерасонид. “Қонуни қанд”-и соли 1870-и Ҳолландия ба даст кашидан аз “зироатҳои маҷбурӣ” ибтидо гузошт. Соли 1891 ин қонун бо пуррагӣ ба қор даромад. Соли 1870 “Қонуни замин” ҳам қабул карда шуд. Мувофиқи ин қонун давлат, яъне Ҳолландия соҳиби олии ҳамаи заминҳои Индонезия муқаррар гардид ва “заминҳои хусусӣ”, ки ҳукуमत ба ашхоси алоҳида тӯҳфа карда ва ё фурӯхтааст, истисно буданд. Аввал ин қонун асосан ба заминҳои Ява ва Мадуро дахл дошт. Баъдтар – соли 1875 он нисбат ба мулкҳои боқимонда ҳам татбиқ карда шуд.

Барои ҳолландиҳо моликияти хусусӣ эълон карда шудани замин оқибат ба он оварда мерасонид, ки дар ин сарзамин ҳоҳ ноҳоҳ давлатҳои дигари империалистӣ ҳам соҳиби замин шуда, ҳукмронии Нидерландияро дар Индонезия ба зери хатар мегузоштанд. Барои ҳамин соли 1875 ҳукуमत фурӯхтани заминро ба шаҳрвандони давлатҳои хориҷӣ қатъиян манъ кард.

Ҳамин тариқ, солҳои 70 асри XIX дар Индонезия инҳисори давлатӣ бар замин бекор карда шуд. Баъди ин сармояи хусусӣ ба Индонезия ба таври васеъ ворид гардид. Акнун ҷои инҳисорҳои тосармоядорин Ост-Индия ва давлатию крепостнойини шохи Нидерландияро инҳисорҳои молиявӣ гирифтанд. Дар солҳои 70-ум

ва 80-уми асри XIX барои ба корчаллонҳои хусусӣ қарз додани банкҳо баҳри истифодаи самараноки бойгариҳои табиӣ Индонезия дар ин чо ширкатҳои роҳи оҳан, трамвай, киштигардӣ, сахҳомӣ ва ғайра ташкил карда шуданд.

Агар системаи “зироатҳои маҷбурӣ”-и дар соли 1830 ҷоригардида ғайриқарорӣ сармоядорон ва соҳибкоронро маҳдуд карда бошад, пас ислоҳоти солҳои 70-ум барои сармоягузорӣ ва корчаллонӣ тижоратӣ шароити мусоид фароҳам овард. Ин ислоҳот, пеш аз ҳама, ба мустамликадорони Нидерландия нафъовар буд.

Ба Ҳолландия пурратар тобеъ карда шудани Индонезия. Дар баробари Ҳолландия ба Индонезия сармояи давлатҳои дигари империалистӣ ҳам ворид мегардид. Ин раванд ҳукуматдорони Ҳолландияро ба ташвиш овард. Вале он ба фишори Англия тоб оварда натавонист. Ин буд, ки соли 1871 Ҳолландия ва Англия Созишномаи Суматраро ба имзо расониданд. Мувофиқи он Ҳолландия ба ивази ба Англия вогузор кардани мустамликаҳои дар соҳили Африкаи Ғарбӣ воқеъбудаи худ (дар Аче – Суматраи Шимолӣ, ки дар наздикии Малай ва Сингапур воқеъ аст), ҳуқуқи озодона амал карданро ба даст даровард. Ҳолландия ба Англия дар Суматра шароити хуби тижоратӣ муҳаё сохт.

Ҳукумати Ҳолландия аз султони Аче талаб кард, ки ӯ ба зери Созишномаи тобеияти худ ба Ҳолландия имзо гузорад. Лекин султон ҷавоби рад дод. Ҷавобан ба ин 26 март соли 1873 Ҳолландия бар зидди Аче амалиёти ҷангиро сар кард. Баъди ҷангҳои шадид моҳи декабри ҳамон сол Ҳолландия лашкари Ачero торумор намуд. Ҳукумат саросемавор ба мулкҳои Ҳолландия ҳамроҳ карда шудани Ачero эълон кард. Вале ҷанги мазкур бо ҳамин хотима наёфт. Даре нагузашта “ҷанги муқаллас” бар зидди “кофирон” қариб тамоми Индонезияро фаро гирифт. Ҳолландия якҷанд маротиба паси ҳам ба Аче сарбоз фиристонд. Ба артиши Ҳолландия танҳо соли 1879 муяссар шуд, ки ноҳияҳои наздизоҳилии султони Ачero ба даст дароранд.

Дар байни роҳбарони шӯриши озодихонаи султони Аче Тенгу Чик ди Тиро, Имом Лонгбата, Теуку Умар ва ҳамсари Умар – Чут Ния Дин буданд. Дастаҳои ҷанговари онҳо борҳо бар нерӯҳои душман дастболо шудаанд. Ҳолландиҳо диданд, ки Ачero бо роҳи зӯрӣ истило карда наметавонанд, амалдорони мансабпараст ва молу сарватҳои маҳаллиро тавассути ришваю

тӯҳфа, имтиёзҳо ва вазифаҳои сердаромад ба тарафи худ кашиданд. Сарфи назар аз ин дар ин султони мубориза ба таври муташаққил то соли 1904 ва номуташаққил то соли 1913 давом кардааст.

Солҳои 70-ум ва 80-уми асри XIX ҳолландиҳо дар Индонезия князҳои зиёди дигарро низ ба итлоқи худ дароварданд. Бо вуҷуди ин то соли 1900 дар ин ҷо боз қариб 350 князии феодалӣ, ё худ “свапрача” (“мулкҳои худидорашаванда”) мавҷуд буданд, ки онҳоро ашрофони феодалӣ, ё ки пешвоёни авлоду қабилаҳо идора мекарданд. Лекин ин князҳо қудрат надоштанд, ки истиклолияти худро ҳимоя кунанд. Соли 1898 ҳукумати Ҳолландия бо номи “Изҳороти мухтасар” санадиро мураттаб сохт. Дар он гуфта мешуд, ки ҳокимони давлатҳои то ҳол “худидорашаванда” ҳуқуқ надоранд мустақиман бо ягон давлати хориҷӣ робита кунанд. Онҳо вазифадоранд ҳаман он фармонҳои ҳукуматиро, ки ба қорҳои дохилиашон марбутанд, бечуну чаро иҷро намоянд. Дар зарфи 10 сол ҳаман ҳокимони Индонезия маҷбур шуданд, ки ба зери ин санади асоратовар имзо гузоранд. Бо вуҷуди ин на дар ҳама ҷо халқи маҳаллӣ ба ҳолландиҳо итлоқ мекард. Дар ҷануби ғарбии Сулавеси, дар Ҷамби, Банҷармасин, Аче, ҷазираи Ломбок ва баъзе ҷойҳои дигар имзогузори маҷбурӣ ба “изҳорот” шӯришҳоро ба амал овард. Сарфи назар аз ин ба Ҳолландия муяссар шуд, ки аксарияти князҳо ва султониҳои Индонезияро ба итлоқи худ дарорад. Танҳо як қисми қами онҳо насиби Англия шуд.

Ба Индонезия сар даровардани сармояи хориҷӣ. Дар оғози асри XX тақсими Индонезия дар байни мамлакатҳои империалистӣ асосан анҷом ёфт. Қисми бештари он ба Нидерландия (Ҳолландия) насиб гардид. Қисми шимолӣ Калимантанро Англия соҳибӣ кард. Португалия бошад, қисми шарқӣ Тиморро дар дасти худ нигоҳ медошт. Ҳолландия аз муҳолифатҳои байни давлатҳои империалистӣ истифода бурда, ҳаракат мекард, ки ҳокимияти худро дар ин мустамликаҳои боз боз ҳам мустаҳкамтар кунанд. Лекин ба ин ҷо талоши ширкатҳои давлатҳои дигари империалистӣ ба ҳисоб нагирифта наметавонист. Агар Ҳолландия бар зидди онҳо муқовимат мекард, ҳокимияти он дар Индонезия ба зери хавф гузошта мешуд. Аз ҳамин сабаб соли 1905 ҳукумати Ҳолландия маҳдудиятҳоеро, ки дар Индонезия ба ширкатҳои хориҷӣ ҳалал мерасониданд, бекор кард. Баъди ин дар Индонезия шумораи қорхонаҳои хориҷӣ зуд зиёд мешуд. Дар ин ҷо майдонҳои нави парвариши қаҳва, найшакар, чой, тамоку ва ғайра васеъ мешаванд.

Саноати истехсоли қалъагӣ ва нафт бо тезӣ тараққӣ мекунад. Соли 1890 ширкати шоҳигарии Ҳолландия “Роял Датч” созмон ёфт. Соли 1907 он бо ширкати англисии “Шелл” муттаҳид шуд. Дар натиҷа бо номи “Роял Датч-Шелл” яке аз трестҳои инҳисории бузургтарини нафтии ҷаҳон ба вуҷуд омад. Барои ба Индонезия ворид гардидани сармояи хориҷӣ банкҳо мақоми калон доштанд, хусусан, банки Ява, ки он аз соли 1827 арзи вуҷуд дошт. Солҳои 50-ум ва 60-ум ҳам дар Индонезия чандин банки дигар кушода шуданд.

Давлатҳои хориҷӣ халқи Индонезияро саҳт истисмор мекарданд. Дар солҳои 70-уми асри XIX – аввали асри XX дар истисморшавии Индонезия ҳиссаи мулкҳои берун аз Ява ва Мадуро ва махсусан Суматраи Шарқӣ меафзояд. Ҳиссаи онҳо соли 1873 то 19 фоиз ва соли 1914 қариб то 50 фоизи содироти Индонезияро ташкил кард.

Аз солҳои 70-ум номгуӣ маҳсулоти барои содирот истехсолмекардагии Индонезияи мустамлика зиёд шуд. Муносибатҳои пулиро моли он ҳам васеъ гардиданд. Иқтисодиёти Индонезия воқеан моҳияти мустамликавӣ пайдо намуд.

Истисмори халқи Индонезия. Болоравии ҳаҷми андозҳои пулӣ, вайрон шудани хоҷагиҳои натуралӣ, мавҷудияти баъзе шаклҳои меҳнати маҷбурӣ бори гароне буданд, ба дӯши аҳолии Индонезия. Заминҳои беҳтаринро сармоядорони хориҷӣ ба мӯхлатҳои дуру дароз ҳамчун иҷора қашада мегирифтанд. Кишоварзон аз сабаби барои пардохти андоз пул надоштан, маҷбур мешуданд, ки қарз гиранд ва барои адои он ҳосили зироати ҷамънаоварда ва ҳатто ҳанӯз киштиашударо якҷанд сол пешакӣ фурӯшанд. Ҳуқуқи хариду фурӯши замин, ки он тибқи қонуни соли 1870 қарор карда шуда буд, ба кишоварзон ва зиёдшавии замини помешикон ва заминдории кулакон оварда расонид.

Дехқонони Индонезия ба истисмори ҳолландиро ва мустамликадорони дигар бо шӯришҳо ҷавоб мегардониданд. Оғози соли 1888 чунин шӯриш дар маҳалли Серанги музофоти Яваи Ғарбӣ ба амал омад. Дехқонони ин ҷо маҷбур шуданд, ки аслиҳа ба даст гиранд. Онҳо ҳатто шаҳри Чилегонро ба даст дароварданд. Ин шӯришро ҳукуматдорони мустамликавӣ бераҳмона паҳш карданд. Баъди шӯриши мазкур дар солҳои 90-ум бо сардории Самин ном ватандӯст дехқонони Яваи Марказӣ шӯриш бардоштанд. Роҳбари ин шӯриш мардумро даъват кард, ки ба ҳолландиро бойкот эълон карда шавад, мардум ба онҳо

андоз ҳам насупорад. Окибат ҳолландиҳо ин шӯришро паҳн карданд. Самин соли 1914 дар бадарға вафот мекунад.

Соли 1889 К. Фан Дефентер ном озодандеш дар рӯзномае мақолаи “Қарзи шаъну шараф”-ро чоп кард. Дар он гуфта мешуд, ки буржуазияи Ҳолландия аз истисмори Индонезия даромади фаровон ба даст мебарорад. Биноан ӯ бояд нисбати халқи он “Қарзи шаъну шараф”-и худро адо намояд. Яъне дар бораи некӯахлоқии халқи ин мустамлика ғамхорӣ кунад. Баъди ин дар доираҳои ҳуқуқронии Ҳолландия нисбат ба Индонезия бо номи “сиёсати ахлоқӣ” андешае ба миён омад. Соли 1902 маликани Нидерландия “Комиссия оид ба тадқиқи сабабҳои пастанавии некӯахлоқии халқи Ява ва Мадуро”-ро созон дод. Вале чорабиниҳои ин комиссия ахлоқи халқи Индонезияро беҳтар накарда, баръакс, онҳо даромади ширкатҳои Ҳолландияро зиёд карданд. Масалан, аз соли 1900 то соли 1914 истеҳсоли қанд аз 700 ҳазор тонна то 1 млн 400 ҳазор тонна, чой 2 баробар, тамоку 1,5 баробар ва нафт аз 360 ҳазор тонна то 1 млн 540 ҳазор тонна зиёд шуд. “Сиёсати ахлоқӣ”-и Ҳолландия истисмори халқи Индонезияро боз ҳам зиёдтар кард.

Болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ. Ба Индонезия сар даровардани европанӣ, дар ин ҷо ба вучуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ ва аз тарафи сармоядорону корчашмонҳои аҷнабӣ истисмор карда шудани мардум ҳисси миллий ва истиқлолиятҳои оммаро ба вучуд овард.

Сабаби дар Индонезия дер оғоз ёфтани муборизаи миллию озодихоҳӣ он аст, ки то охириҳои асри XIX миллатҳои Индонезия ҳамаҷуз хуб ташаккул наёфта буданд. Вале дар оғози асри XX марказҳои ташаккули миллат дар Ява (явагӣҳо ва сундӣҳо) ва баъд дар ноҳияҳои дигар (минангкабауҳо, ачеҳо, батакҳо ва ғайра) пайдо мешаванд. Дар як вақт ягонагии умумииндонезиягии миллий ҳам ташаккул ёфтани мегирад. Забони индонезӣ – забони малайҳои Суматра ва Малай буд. Ин забон нисбат ба забонҳои дигар дар ҳамаи ҷазираҳои Индонезия бештар паҳн гардида, охишта-охишта ба забони умумидавлатӣ табдил меёфт. Дар ягонагии умумии миллии халқҳои Индонезия забони малайӣ нақши босазо гузоштааст.

Ташаббускорони ҳаракати миллию озодихоҳии халқи Индонезия зиёиён буданд. 20 майи соли 1908 бо ташаббуси доктор Ваҳидин Судирохусодо, донишҷӯён Сутомо ва Гунаван Магункусумо ва бародари ӯ – Чипто Магункусумо созмони

аввалини “Буди утомо” (“Мақсади олий”) ташкил меёбад (дар Индонезияи муосир ҳар сол 20-уми май ҳамчун Рӯзи бедоршавии миллии индонезиягӣҳо чашн гирифта мешавад). Ба “Буди утомо” дар як муддати кӯтоҳ зиёда аз 10 ҳазор нафар одамон аъзо шуданд. Ин созмони ҷонибдорони роҳҳои осоиштаи муборизаи озодихоҳӣ буд. Худи ҳамон сол донишҷӯёни индонезиягии дар Ҳолландия таҳсилмекарда “Иттиҳоди Индонезия”-ро ташкил намуданд, ки он дар маҷмӯи миллатчиғии умумииндонезиягӣ меистод.

Солҳои 1905 – 1907 дар мамлакат иттифокҳои касабавӣ коркунони трамвай, роҳҳои оҳан, почта, телеграф, киштзорҳо ва коргарони заводҳои қанд ташкил карда шуданд. Аввал ба он асосан мардуми Европа дохил буд, вале аз солҳои 20-ум сар карда аксарияти аъзои ин иттифокҳои касабавӣ индонезиягӣҳои муқимӣ ташкил мекардагӣ шуданд. Ҳаракати исломӣ ҳам васеъ мешуд. Соли 1912 созмони “Муҳаммадиён” ташкил карда мешавад. Созмонҳои этникӣ ва минтақавӣ амбонҳо, манангҳо, минахасҳо, ачеҳо, батакҳои масехӣ ва ғайра пайдо мешаванд. Ҳаракати сиёсии ҷиноҳои бумӣ низ пурзӯр мешавад. Ба онҳо муяссар мегардад, ки дар Индонезия ҳуқуқҳои корию тичорати худро васеъ кунанд.

Моҳи сентябри соли 1912 дар зери роҳбарии Эрнест Дауэс-Деккер, Ки Хачар Девантара ва Чипто Магункусимо дар Семаранг Ҳизби Индонезия ташкил карда мешавад. Ин ҳизби зиёиёни демократӣ манфиати ҳамаи индонезиягӣҳоро ҳимоя мекард. Ҳукуматдорони мустамликавӣ Ҳизби Индонезияро эътироф накарданд. Бинобар ин 31 март соли 1913 яке аз роҳбарони он Дауэс-Деккер ин ҳизбро пароканда эълон кард. Ҳукумати мустамликавӣ роҳбарон ва аъзои Ҳизби Индонезияро таъқиб мекард. Моҳи июни ҳамон сол се сарвари он ба Нидерландия бадарға карда шуданд.

Соли 1907 Ҳизби Инсулинде ташкил ёфт. Соли 1919 он Ҳизби Миллии Индонезия ном гирифт. Аксари аъзои Ҳизби Индонезияи парокандашуда ба ин ҳизб дохил шуданд.

Дар Индонезия созмонҳои дигари миллий низ ба вуҷуд омаданд. Аз он ҷумла, соли 1912 “Саракат ислом” (“Иттифоқи ислом”) созмон ёфт. Он созмони оммавитарини озодихоҳии Индонезия ба ҳисоб мерафт. “Саракат ислом” то моҳи январӣ соли 1913 80 ҳазор нафар аъзо дошт. Он барои алайҳи зулми мустамликавии Ҳолландия муттаҳид кардани халқҳои Индонезия саҳми бузург гузоштааст.

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1827 — кушода шудани банк дар Ява
- 1830 — дар Индонезия чорӣ карда шудани системаи “зироатҳои маҷбурӣ”
- 1850-1880 — даромади Ҳолландия аз Индонезия хеле афзуд, он аз 3 як ҳиссаи буҷаи мамлакат, ё худ 850 млн гулденро ташкил намуд
- 1864 — “Қонун дар бораи ҳисобот”-ро қабул кардани парламенти Ҳолландия. Мувофиқи он Индонезия аз зери ҳокимияти якҷаю танҳои шоҳи Нидерландия бароварда шуд
- 1870 — қабул карда шудани “Қонуни канд” ва “Қонуни замин” барои Индонезия
- 26.III.1873 — оғози амалиёти ҳарбии Ҳолландия бар зидди султони Аче
- 1879 — ноҳияҳои наздизоҳилии Ачери ишғол кардани Ҳолландия
- 1889 — мақолаи К. Ван Дефентер “Қарзи шаъну шараф” чоп шуд
- 1890 — ташкил ёфтани ширкати шоҳигарии Ҳолландия “Роял Датч”
- 1902 — аз тарафи маликаи Нидерландия ташкил карда шудани “Комиссия оид ба тадқиқи сабабҳои пастшавии неқӯаҳволии халқи Ява ва Мадуро” ва чорӣ карда шудани бо ном “сиёсати ахлоқӣ” нисбат ба Индонезия
- 1905 — дар Индонезия маҳдудиятҳои бар зидди ширкатҳои хориҷӣ нигаронидашударо бекор кардани Ҳолландия
- 1905-1907 — Дар Индонезия ташкил ёфтани иттифокҳои касаба
- 1907 — бо номи “Роял Датч-Шелл” бо ҳам муттаҳид шудани “Роял Датч” ва “Шелл”
- 20.V.1908 — аз тарафи доктор Ваҳидин Судироҳусодо ва чанд донишҷӯ ташкил намудани созмони аввалини Индонезия бо номи “Будо утомо” (“Мақсади олии”)
- 1912 — ташкил ёфтани созмони “Муҳаммадиён” ва Ҳизби Индонезия
- 31.III.1913 — пароканда шудани Ҳизби Индонезия

1. Сиёсати иқтисодии Ҳолландияро дар Индонезия шарҳ диҳед. Он ба манфиати кӣ равона карда шуда буд? 2. Моҳияти “Қонуни замин”-и соли 1870-ро муайян кунед. 3. Чаро қонуни системаи “зироатҳои маҷбурӣ” бекор карда шуд? 4. Аҷеро Ҳолландия чӣ тавр ба худ тобеъ кард? 5. Дар “Изҳороти мухтасар” чӣ ифода ёфта буд ва он чӣ тавр амалӣ шуд? 6. Аз рӯи кадом далелҳо исбот карда метавонед, ки дар охири асри XIX – аввали асри XX ба Индонезия сармояи хориҷӣ дохил шудааст? Чаро Ҳолландия барои ин кор шароити зарурӣ муҳайё кард? 7. Номи ду ширкати европавиро баён кунед. 8. Банкҳои ҳолландӣ дар Индонезия кадом вазифаҳоро иҷро мекарданд? 9. Дар бораи халқи Индонезияро истисмор кардани мустамликадорони Ҳолландия нақл кунед. 10. Мақолаи “Қарзи шаъну шараф” чиро дар назар дошт? 11. Аз “Комиссия”-и ташкилкардаи маликаи Нидерландия кӣ бештар фоида дид? 12. Дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Индонезия мисолҳо оваред. 13. Ташкилҳои кадом созмону ҳаракатҳои ҷамъиятию сиёсӣ аз болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Индонезия шаҳодат медиҳанд? Мақсади асосии онҳо аз чӣ иборат буд? 14. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

---

§ 36–37. ҲИНДУСТОН

“Шӯриши сипоҳиён” ва тағйири идораи мустамликавии Ҳиндустон. Солҳои 1857 – 1859 дар Ҳиндустон ба муқобили мустамликадорони англис шӯриши қалоне ба амал омад, ки он бо номи “Шӯриши сипоҳиён” машҳур аст. Ҳарчанд дар ин шӯриш асосан аскарони англисии баромадашон аз Ҳиндустон ширкат варзиданд, вале он дар байни халқи ин мустамликаи Британия ҳамовозии қалон пайдо намуд. Англисҳо тавассути аскарони ҳиндустонӣ ба муқобили халқи ин мамлакат мубориза мебарданд ва инчунин онҳоро дар забт намудани мустамликаҳои нав истифода мекарданд. Ба маъмурияти мустамликадорони англис муяссар гардид, ки бо мушкилии зиёд шӯриши сипоҳиёнро паҳш кунанд. Сиёсати пештараи мустамликадорони англис дар Ҳиндустон баъди ин шӯриш дер давом карда наметавонист, зеро он ҳуқуқҳои халқҳои Ҳиндустонро ҳаматарафа поймол менамуд.

Шӯриши халқии солҳои 1857–1859 англисхоро мачбур кард, ки ба системаи мустамликадорӣ худ баъзе тағйирот дохил намоянд. 2 августи соли 1858 парламенти Англия дар бораи идораи Ҳиндустон қонуни махсус қабул кард, ки мувофиқи он идораи ин давлат аз ширкати Ост-Индия ба ихтиёри шоҳи Англия гузашт. Моликияти ширкат аз ҳукумати Англия шуд. Соҳибони саҳмияҳои ширкати Ост-Индия аз ҳисоби андоздихандагони ҳиндӣ ҷаброн карда шуданд. Оид ба Ҳиндустон вазорати алоҳида ташкил дода шуд, ки дар назди он бо ваколатҳои маслиҳатӣ аз ҷумлаи мансабдорони мустамликавӣ Шӯрои Ҳиндустон таъсис ёфт. Генерал-губернатори англисӣ унвони ноиби шоҳи Англияро гирифт.

Таҷрибаи талхи шӯриши халқиро ба назар гирифта, солҳои 1860–1861 англисҳо дар Ҳиндустон артиши мустамликавиرو аз нав сохтанд. Дар он шумораи ҳаياتи ҷузъу томҳои англисиро нисбат ба ҳаياتи шахсии ҷузъу томҳои сипоҳиён зиёдтар карданд. Дар қори аз ҳисоби халқҳои маҳаллӣ ташкил кардани дастаҳои алоҳидаи артиш онҳо принсипи бо ҳамдигар муқобил гузоштани гурӯҳҳои этникӣ, кастаҳо ва лини мазҳабро истифода бурданд. Дар баробари ин бо мақсади дар байни халқи маҳаллӣ таҷяғоҳ пайдо намудан имконият фароҳам оварда шуд, ки ашрофзодагони маҳаллӣ дар вазифаҳои афсарҳои артиши мустамликавӣ хизмат кунанд.

Англисҳо аз сиёсати раққунии табақаҳои болоии феодализм Ҳиндустон даст кашида, ба онҳо ҳуқуқҳои муайян доданд. Масалан, князҳо ҳуқуқ пайдо намуданд, ки меросхӯри худро пешақӣ эълон кунанд. Он аъзои табақаи болоие, ки хангоми шӯриши сипоҳиён англисхоро дастгирӣ карда буданд, аз тарафи мустамликадорон заминҳои зиёд гӯҳфа гирифтанд. Тавре ки мебинем, иттифоқи феодалиҳои ҳиндӣ бо режими мустамликавӣ дар ҳиёнат ба манфиатҳои миллии Ҳиндустон асос ёфта буд. Назорат аз болои фаъолияти князҳои тобеъ тавассути “департаменти асосӣ”-и назди ноиби шоҳ ва намояндагони дар пойтахтҳои князхобудаи ӯ ба амал бароварда мешуд. Ба ин амалдорон ҷузъу томҳои артиши англисӣю ҳиндӣ таҷяғоҳи бозътимод буданд.

Интихоби роҳи бастанӣ иттифок бо князҳо ва заминдорони феодалиӣ қисми таркибии васеъ ва мустаҳкам кардани базаи иҷтимоии режими мустамликавӣ буд. Бо ҳамин мақсад соли 1861

дар назди нониби шоҳ ва губернаторҳои музофотҳо шӯроҳои кунунгузори салоҳияти маслиҳатидошта ташкил карда шуданд. Ҳаёати онҳо аз намояндагони табақаҳои дорони Ҳиндустони Британияи Кабир иборат буд. Мустамликадорон системаи додгоҳи Ҳиндустонро низ аз нав сохта, онро ба системаи додгоҳи англисӣ як қадар наздик кунанд.

Тағйирот дар идораи мустамликавии мамлакат ҳам ба мустаҳкам кардани дастгоҳи давлатии идораи Ҳиндустон ва ҳам барои ташкил намудани тақягоҳи мустаҳками иҷтимоии режими мустамликавӣ равона карда шуда буд. Дар нимаи дуюми асри XIX ташаккули дастгоҳи давлатии идораи Ҳиндустон асосан ба охир расид.

Сиёсати иқтисодии Англия дар Ҳиндустон. Сиёсати иқтисодии Британияи Кабир дар Ҳиндустони нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX ба нафъи империализми англис нигаронида шуда буд. Ин сиёсат ҳам кишоварзӣ, ҳам саноат, ҳам нақлиёт ва ҳам алоқаро дар бар мегирифт.

Англисҳо дар Ҳиндустон захираи заминро аз нав ба ҳисоб гирифта, пардохти андоз аз замин ва ҳуқуқи замин доштанро ба ниҳом дароварданд. Мустамликадорон доир ба замин барои музофоти Бангола, музофотҳои Шимолу Ғарбӣ, Панҷоб ва музофотҳои марказӣ қонунҳо қабул карданд. Ин чора зоҳирӣ ҳам бошад, аз тарафи заминдорон (феодалҳо) истисмор карда шудани кишоварзонро маҳдуд мекард.

Қонунҳои марбут ба замин қабулшудаи англисӣ дар Ҳиндустон хариду фурӯши заминро ба вуҷуд оварданд. Заминҳои зиёд ба ихтиёри судхӯрон мегузаштанд. Ин раванд дар Маҳараштра ва Панҷоб бештар мушоҳида карда мешуд.

Дар нимаи дуюми асри XIX инҳисорҳои мустамликавию ашрофони феодалии маҳаллӣ аксарияти заминҳои Ҳиндустонро аз худ карданд. Кишоварзони Ҳиндустон акнун се бори гаронро бар дӯши худ гирифта буданд: андозҳо, рентаи замин (рента – даромад аз замин) ва қарзи судхӯрӣ.

Дар нимаи дуюми асри XIX ба манбаи ашёи хоми аграрӣ табдил ёфтани Ҳиндустон ба охир мерасад. Ин сабаби ҳудро дошт. Дар ин давра Англия мақоми “устохонаи ҷаҳон”-ро аз даст дод. Истилогарихи Германия ва Фаронса дар Африка, Осиёи Ҷанубу Шарқӣ ва Океания мавқеи Англияро ҳамчун империяи бузургтарини мустамликавӣ сусттар карданд. Ин ҳолат аҳамияти

Ҳиндустонро барои иқтисодиёти Англия баланд бардошт. Тараққиёти тичорат дар байни Ҳиндустон ва Англия рафти минбаъдаи тақсмоти меҳнатро дар байни саноати коркарди аввалияи Англия ва кишоварзию саноати кӯҳкани Ҳиндустон ва дар байни шаҳрҳои Англия аз як тараф ва деҳоти Ҳиндустонро аз тарафи дигар инъикос мекард.

Моли асосии содироти хиндӣ пахта, пашм, чут, нахи нахл, биринҷ, гандум, индиго, гиёҳҳои шифобахш ва афюн ба ҳисоб мерафтанд. Моли асосии содирот пахта буд. 80 фоизи он ба Англия фиристода мешуд. Арзиши умумии молҳои содироти Ҳиндустон дар нимаи дуюми асри XIX се баробар афзуд. Ҳиндустон дар ин давра беш аз пеш ба бозори молфурӯшии Англия табдил меёфт. Ба Ҳиндустон ворид кардани молҳои англисӣ 5 баробар афзуд. Аз Англия ба ин ҷо асосан газвор, зарфҳои филизӣ, маводи зебу зинат ва молҳои дигари истеъмолии оварда фурухта мешуданд. Англия аз Ҳиндустон тавассути андоз ҳам даромади калон мегирифт. Маблағи даромади метрополия аз ин манбаъ бемайлони зиёд мешуд. Соли 1859 он 361 млн рупия ва соли 1890 қариб 851 млн рупияро ташкил намудааст.

Дар давраи империализми Британияи Кабир усулҳои истисмори Ҳиндустон тағйир ёфт. Он асосан ҷои маблағгузори сармоядорони англис шуд. Соҳаи калонтарини маблағгузори дар Ҳиндустон роҳҳои оҳан буданд. Ин соҳа ба мустамликадорон даромади аз ҳад зиёд меод. Афзоиши дарозии роҳҳои оҳани Ҳиндустон бо ҳамин сабаб ба амал меомад. Дар Ҳиндустон солҳои 60-ум 1300 км ва то солҳои 90-ум 25600 км роҳҳои оҳан сохта шуданд. Дар Ҳиндустон соҳаи дигари сардариомади маблағгузори англисҳо иншоотҳои обёркунии буданд. Онҳо дар ҷойҳои бунёд мегардиданд, ки зироатҳои содиротӣ парвариш карда мешуданд. Махсусан, дар Синд ва Панҷоб – музофотҳои, ки барои парвариши пахта махсус гардонида шуда буданд.

Сармояи англисӣ ба сохтани корхонаҳои саноатӣ низ гузошта мешуд. То охири солҳои 90-ум дар Ҳиндустон 177 фабрикаҳои бофандагӣ ва 33 фабрикаҳои чут ба кор даромаданд. Аз он ҷумла, дар Калкутта фабрикаҳои чут ва комбинати металлургӣ ва дар Канпур фабрикаҳои калони бофандагӣ сохта шуданд.

Оғози ҳаракати миллию озодихоӣ. Англия Ҳиндустонро дар парокандагӣ нигоҳ медошт. Дар ин ҷо қариб 600 князӣ мавҷуд буд ва ҷудои онҳоро метрополия мухофизат мекард. Ин ҳолат

имкониат намедод, ки миллатҳои Ҳиндустон хуб ташаккул ёбанд. Халқиятҳои дар гузашта пешкадам, масалан, андхра, малайӣ ва ғайра қаламрави умумии худро надоштанд. Заминҳои аҷдодии онҳо ба князҳои алоҳида, ки “музофотҳои Британи” ном доштанд, тақсим карда шуда буданд. Бокимондаҳои соҳти кастагӣ ва ҳокимияти динӣ ваҳдати сиёсии халқҳо ва ташаккули шуури миллии онҳоро мушқил мегардонданд. Ташаккули миллии банголавиҳо, маратхҳо, гучаротихо, тамилҳо ва баъзе халқиятҳои дигаре, ки дар навоҳии аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикардани мамлакат сокин буданд, тезтар ба амал меомад.

Пурзӯршавии истисмори мустамликавӣ дар шароити гузариш ба империализм вазифаи мубориза бар зидди онро ба мадди аввал гузошт. Зиёни Ҳиндустон камшумор бошанд ҳам, дар байни халқ таъсири калон доштанд. Онҳо ҳамчун идеологи ҳаракати миллию озодихоҳии навоғозёфтаи Ҳиндустон баромад мекарданд.

Солҳои 70-ум дар Бангола, Бомбай ва баъзе шаҳру музофотҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққикарда созмонҳои гуногуни ҷамъиятию сиёсии зиддианглисӣ ба вуҷуд меомаданд. Дар Бангола “Созмони Ҳиндустони Британиа” ва “Созмони Британиа” тавлид ёфтанд. Ин созмонҳо зидди ҳаракати оммавии миллию озодихоҳӣ буда, танҳо барои ишғоли вазифаҳои давлатӣ, васеъ кардани ҳуқуқҳои мардуми Ҳиндустон ва бар зидди аз назари наҷодӣ поймолкунии ҳуқуқҳои мардуми маҳаллӣ мубориза мебарданду бас.

Соли 1870 дар Махарал арбобони озодихоҳии муътадили ҳаракати милли созмони “Пуни Сарвачаник сабха”-ро ташкил карданд. Ба вуҷуд омадани ҳаракати “свадешӣ” (маънояш – “истеҳсолоти худӣ”) баҳри бунёди истеҳсолоти ватанӣ ба ҳамин созмон алоқаманд буд.

Мугаассифона, тараққиёти сармоядорӣ вилоятҳои шимолӣ ва ҷимолу ғарбии мамлакатро фаро нагирифт. Биноан, ҳаракати миллии дар ин ҷойҳо бавуҷудномада шакли маорифпарварӣ ва моҳияти динӣ дошт.

Дар солҳои 70-ум созмонҳои кӯҳна ва нави динию ислоҳотхоҳӣ ва мазҳабии ҳиндуия, исломӣ ва сикхӣ фаъолияти худро васеъ карданд. Баъзеи онҳо таълимоти диниро ба шароити ҳамоҳангтаи Ҳиндустон мувофиқ карда, дар қорӣ болоравии ҳаракати миллию озодихоҳӣ сахм мегузоштанд.

Шӯришҳои дар солҳои 70-ум баамалномада аз болоравии ҳаракати миллию озодихоҳии халқҳои Ҳиндустон шаҳодат